

**Prof. Dr. Mehmet Arslan'a
Armağan**

SIVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

Prof. Dr. Mehmet Arslan'a Armağan

ISBN

9789-605-7902-28-3

Editörler

Prof. Dr. H. İbrahim Delice
Prof. Dr. Mehtap Erdoğan Taş
Prof. Dr. Hakan Yekbaş

Yardımcı Editör

Arş. Gör. Mustafa Sefa Çakır

Baskı

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Rektörlük Matbaa

Kapak

İlker Öngel

İç Düzen

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Rektörlük Matbaa

Dağıtım

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Sivas/2019

Prof. Dr. Mehmet Arslan'a Armağan

EDİTÖRLER

Prof. Dr. H. İbrahim Delice
Prof. Dr. Mehtap Erdoğan Taş
Prof. Dr. Hakan Yekbaş

SİVAS/2019

İÇİNDEKİLER

<i>Takdim Niyetine</i>	
Prof. Dr. Alim Yıldız	11
<i>Ön Söz</i>	13
<i>Kendi Dilinden Prof. Dr. Mehmet Arslan'ın Hayatı</i>	15
<i>Prof. Dr. Mehmet Arslan'ın Eserleri</i>	
Mehtap Erdoğan Taş	23
Prof. Dr. Mehmet Arslan Üzerine Yazılar	39
<i>Siz Tesadüf Diyebilirsiniz</i>	
Hüseyin Akkaya	41
<i>Dostluk Abidesi Bir Hoca</i>	
H. İbrahim Delice	45
<i>Prof. Dr. Mehmet Arslan Hocama Dâir</i>	
Atabey Kılıç	49
<i>Hocam...</i>	
Hakan Yekbaş	53
<i>Metinler Arasında Bir Ömür: Hocam Prof. Dr. Mehmet Arslan</i>	
Fatih Koyuncu	57
<i>Hocam Mehmet Arslan</i>	
Sait Özer	59
<i>Hocam Prof. Dr. Mehmet Arslan İçin</i>	
Nesibe Han	63
<i>Mehmet Arslan ile "Kitap ve Sinema" Dostluğum</i>	
Recep Seyhan	69
<i>Hayat Mücadelesinde Bir Örnek Kişi: Babam</i>	
Nihan Ümit Arslan	73
<i>Örnek Bir Baba Profili: Babam Prof. Dr. Mehmet Arslan</i>	
Enis Arslan	75

Makaleler	77
<i>Divan Edebiyatında Mu'ammâ, Çözölmüş Mu'ammâ Örnekleri ve Mu'ammâ Çözüm Teknikleri</i> Prof. Dr. Mehmet Arslan	79
<i>XVI. Yüzyılda Yaşamış Üç Şairin Hezliyat Tarzında Manzum Mektuplaşmaları</i> M. Fatih Köksal	169
<i>Taşrada Değerli Bir Kültür Adamı: İbrahim Aczî Kendi</i> İ. Hakkı Aksoyak	199
<i>Hz. Ali'ye Ait Yüz Sözlün Manzum Bir Tercümesi</i> Âdem Ceyhan-Rukiye Telli	205
<i>Lâtîfi Tezkiresi'nin Kaynakları</i> Rıdvan Canım	233
<i>Hasan Çelebi Tezkiresi'nin Kaynakları</i> Aysun Sungurhan	239
<i>Abdülmecîd Sivâsi'nin Mensur Hilyesi: Şerh-İ Hilye-İ Resûl</i> Mehtap Erdoğan Taş	259
<i>Adanalı Ziyâ'nın Kit'Aları</i> Mehmet Sarı	273
<i>Şair Tezkirelerinin Ortak Bir Özelliđi: Kişiyeye Özel Kelime Seçme Üslubu</i> Abdullah Aydın	297
<i>Fazlullah Moral'ın Mirâcu'n-Nebi İsimli Eseri</i> Yılmaz Öksüz, Yusuf Yıldırım	311
<i>Edebiyat Tarihi Kaynađı Olarak Vekâyi'u'l-Fuzalâ</i> Ramazan Ekinci	331
<i>Enverî'de Tabiat Nesibleri ve Girizgâh Beyitleri, Bu Bağlamda Nefî'ye Yansımaları</i> Sadık Armutlu	343
<i>Safî'nin Ka'be-nâme'si ve Bu Eser İçin Yazdığı Tarihler</i> Mehmet Güler	373
<i>Hat Üzerine Bir Risale</i> Müzahir Kılıç, Ömer Faruk Güler	393

<i>Amasyalı Müderris Ali Efendi İbn Mustafa'ya Ait Manzum Bir Hikâye: Hikâye-i Şâh Kızı</i> Avni Erdemir, Ali Rıza Ayar	403
<i>Bir Osmanlı Kadın Şairinin Biyografisini Yeniden Yazmak</i> Nagihan Gür	419
<i>Lâmiî'nin Salâmân u Absâl'ında Tipler ve Kişilikler</i> Erdoğan Uludağ	429
<i>Bâkî Divanı'nda Sultan III. Murad Portresi</i> Osman Kufacı	469
<i>Divan Şairlerinin Gözüyle Manisa</i> Fatih Koyuncu	489
<i>Nazîm Divanında Sanatlı Manzumeler</i> Mustafa Sefa Çakır	499
<i>Mehmet Âkif (1873–1936)'in Klâsik Edebiyat Hakkındaki Fikir ve Görüşleri</i> Esmâ Şahin	545
<i>Abdest ve Namazın Hikmetlerine Dair Mensur Bir Eser: Molla Sa'd'ın (Sa'dî Efendi)</i> Namaz Risalesi Gülây Karaman, Nursel Cambaz	557
<i>Mecnûn'un Dünyevî Aşkdan İlahî Aşka Fuzûlî'nin Anlatımıyla Yolculuğu</i> Gülden Sarı Kanlıay	577
<i>Şair Nebâtî</i> Ruken Karaduman	585
<i>II. Selim Adına Yazılmış Farsça Bir Eser: Beyânî'nin Tahmis-i Divân-ı Hâfız'ı</i> Murat Güneş	603
<i>Fiil Cümlesinin Yükleme İçinde Fiilimsi Olabilir mi?</i> H. İbrahim Delice	627
<i>Eski Uygurca Hukuk Belgelerindeki Bazı Moğolca Alıntılar Üzerine</i> Özlem Ayazlı	633
<i>Yan Cümlelerin Sözcük Öbeklerinde Kullanımı</i> Özlem Erdoğan	641
<i>Divânu Lugâtî't-Türk'te Oğuzca Memluk Kıpçak Sözlük ve Gramerlerinde Türkmençe Olarak Kaydedilen Sözcüklerin Orhun Yazıtlarındaki Durumu</i> Onur Balcı	655

<i>Kırım Hanı Bora Gazi Giray'ın Hayatı ve Eserleri</i> Elvina Er	661
<i>Çağatay Türkçesinde Gülme Çeşitlerini Karşıl原因an Fiiller</i> Sevda Kaman	685
<i>Hibetullah İbni İbrahim'in Sā'at-Nāme'sinde Saat Kavramının Kullanımı Üzerine</i> <i>Göstergebilimsel Bir Değerlendirme</i> Abdulkadir Bayram	707
<i>İstiklal Marşı'nda "İstiklal" Kavramı</i> Ahmet Bozdoğan	717
<i>Bilim, Sosyal Bilimler, Batı ve Türkiye Üzerine</i> Fatih Arslan	721
<i>J. P. Sartre'dan Erol Güngör'e Bulantı/Bunaltı Edebiyatı</i> Kadir Can Dilber	735
<i>Oyun Kuramı Çerçevesinde Halk Tiyatrosu Türlerinin Ortak Yanları ve Bunların İşlevsel Özellikleri</i> Nilgün Türkmen	743
<i>Kimlik Ötekilik ve Mekân İlişkisi Kapsamında Billur Köşk Masalları'nda Toprak Sembolizmi</i> Adil Çelik	753
<i>Anadolu Efsaneleri Üzerine İşlevsel ve İletisel Bir Çözümleme</i> Fatih Köse	759
<i>Lozan Mübadelesi'nin Etkileri: Çatalca Örneği</i> Serdar Gürçay	767

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE GÜLME ÇEŞİTLERİNİ KARŞILAYAN FİİLLER

Sevda Kaman¹⁰⁶⁰

Antik çağdan günümüze felsefik, psikolojik, sosyolojik yaklaşımlarla insanın neye, niçin güldüğü sorgulanmış; insanın konuşmayı bilmeden önce mi yoksa dili geliştirdiğinde mi gülebildiği sorusuna cevap aranmıştır. Günümüz koşullarında gülmenin fizyolojik, anatomik, genetik, biyolojik, etolojik boyutları, gülmenin içgüdüsel davranışlarla bağlantısı ve gülmenin üretimi teknolojik gelişmelerin desteklediği deneylerle özellikle beynin mekanizmaları üzerinde durularak tespit edilmeye çalışılmaktadır. Buna rağmen fizyolojik olduğu kadar duygusal bir davranış olduğu için gülmenin özü tam olarak aydınlatılamamıştır.

Tüm çalışmalar gülmenin işlevlerinin, nedenselliğinin ve çeşitlerinin ilk zamanlardan günümüze yeni boyutlar kazanarak şekillendiğini, toplumdaki farklılıklar gösterdiğini göstermiştir. Nitekim sosyokültürel unsurlar, inançlar, toplumsal yapı insanın her gün gerçekleştirdiği bu davranışı algılayışını etkilemiştir. Bu algı deyimlerde, atasözlerinde ve gülme hâllerini karşılayan sözcüklerin tanımlanmasında belirgin bir şekilde ortaya konmuştur.

Dilin tanıdığı olan sözlüklerde gülmeyi tüm yönleriyle ele alan genel bir tanımdan ziyade gülme hâllerinin farklı özellikleri üzerinde durulmuştur çünkü gülmenin çok boyutluluğu ve gülmenin öznesi olan insanın karmaşık yapısı kesin bir tanımın yapılmasını mümkün kılmamaktadır. Nitekim tarihi sözlüklere ve metinlere bakıldığında *gülmek* sözcüğünün tanımlarının gülmenin her hâlini karşılamadığı; gülmenin nedeninin, düzeyinin, şeklinin, zamanının ve zemininin, gerçeklik ve şuur algısının bu davranış biçiminin tanımlanmasında etkili olduğu; gülme çeşitlerinin farklı sözcüklerle ifade edildiği görülmüştür.

Çalışmada Çağatay Türkçesi sözlüklerinde ve tarihi kaynaklarında gülme çeşitleri ile ilgili fiiller derlenmiş; bu sözcüklere gösterilen Çağatayca tanıklara yer verilmiştir. Amaç, gülme hâllerinin söz konusu eserlerde kaç farklı sözcükle karşılandığının, nasıl tanımlandığının, tanımlanmasında izlenen yolların gülme kuramları doğrultusunda ortaya konulmasıdır.

Giriş

“Gülerken öğreneceksiniz

Kalbim başka sebep seçemez

Sizi bitirip yiyen yası gördükten sonra,

Gülmek gözyaşlarından iyidir

Bu yüzdendir ki gülmek insanın özüdür.”

Gargantua, Rabelais

Aristo'nun ve Rabelais'in “insanın özüdür” dediği *gülmek* sözcüğüne *Türkçe Sözlük*'te¹⁰⁶¹ (TS) üç farklı anlam verilmiştir: “1. İnsanın hoşuna ya da tuhafına giden olaylar karşısında genellikle sesli biçimde duygusunu açığa çıkarmak. 2. Mutlu, sevinçli zaman geçirmek, eğlenmek, hoşça vakit geçirmek. 3.(-e) Birisiyle alay etmek.” Sözlükte gülmenin birinci anlamı için verilen tanımda gülmenin nedenselliği ve gülmeye eşlik eden fizyolojik durum üzerinde durulmuştur. İkinci tanımda gül-

¹⁰⁶⁰ Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, skaman@bartin.edu.tr

¹⁰⁶¹ *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2009, s. 1457.

mek/neşe/haz arasındaki bağdan hareketle *gülmek* mutlu olmak ile özdeş sayılmıştır. Üçüncü tanımda ise sözcük gülmenin tanıklık ettiği eğilimlerden biri olan “alay” ile açıklanmıştır.

Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te¹⁰⁶² (MBTS) sözcüğe karşılık “1. (Bir kimse bir şeyi tuhaf bulduğu veya bir şeye sevindiği zaman) Kesik kesik sesler çıkarmak suretiyle duygusunu, sevinç veya hayretini açığa vurmak. 2. Ses çıkarmadan hafifçe gülümsemek, tebessüm etmek. 3. (-e) (Biriyle, bir şeyle) Alay etmek, eğlenmek. 4. (Bir şey birine) İyi yüz göstermek, (onu) iyi şeylerle karşılaştırmak. 5. *mec.* Mutlu bir zaman geçirmek, mesut olmak. 6. *mec.* Görende neşeli etki bırakacak bir görünüşü olmak.” anlamları verilmiştir. Bu sözlükte de gülmenin birinci anlamı için verilen tanımda gülmenin nedenselliği ve gülmeye eşlik eden durum; ikinci tanımda gülme çeşitlerinden biri olan “tebessüm” üzerinde durulmuştur. Üçüncü tanımda ise TS'de olduğu gibi sözcük “alay etmek, eğlenmek” ile açıklanmıştır. MBTS'de sözcüğe karşılık iki mecaz anlam verilmiş, ilkinde gülmek mutlu olmakla bir tutulurken ikincisinde gülmenin üretimindeki görünüşün etkisi vurgulanmıştır.

Eric Smadja gülmeyi mutluluk ve hazzın fakat aynı zamanda saldırganlık ve sıkıntı gibi başka duygusal mesajların da iletiildiği sözsüz bir iletişim şekli olarak tanımlamış; gülmenin oluşumunda rol oynayan faktörleri iki kategoride ele almıştır: “1. Dış etkenler veya komiğe indirgenebilen ve antropolojik (aynı zamanda psikanalitik) bir çalışma tarafından ortaya konan tetikleyici uyaranlar, 2. Gülmenin ruhsal ve serebral oluşumuna olduğu kadar motor olarak gerçekleşmesine de (yüz, solunum, ses düzeyinde) öncülük eden iç faktörler.”¹⁰⁶³ Yukarıda bahsi geçen sözlüklerdeki tanımlarda Eric Smadja'nın sıraladığı iç ve dış faktörlere yüzeysel olarak değinilmiş, gülme hâllerini kapsayan ifadelere yer verilmemiştir.

Gülme çeşitlerini temellendirmek için Antik çağdan günümüze kadar ortaya atılmış klasik gülme kuramlarını aktarmak yerinde olacaktır. Felsefi yaklaşımlara göre klasik gülme kuramları dört başlık altında toplanmaktadır.¹⁰⁶⁴ Klasik gülme kuramlarından birincisi “üstünlük hissi ve gülünen nesnenin değersizleşmesi kuramı (ahlâkî kuram ya da kötümser kuram)”dır. Platon, Aristo, Çiçero, Quintilien, Descartes, Bain, Bergson tarafından desteklenen, Hobbes'in öncülük ettiği üstünlük kuramına göre “gülmek” gülünenin aşağılanması, gülünenin ise hükümlerliğini onaylaması anlamına gelmektedir. İkinci kuram “zihinsel kuram (karşıtlık ve uyumsuzluk kuramı)”dır. Temel olarak Kant ve Schopenhauer tarafından, akabinde kısmen Hobbes, Spencer, Bain tarafından desteklenen bu kurama göre insan, bir kişinin, nesnenin, durumun, tuhaflığın, veya çelişkinin eş zamanlı iki temsili arasında anlık, soyut veya somut bir uyumsuzluk olduğunda ortaya çıkan ani ve beklenmedik algıyı takiben güler. Üçüncü kuram “psikofizyolojik kuram veya Spencer'in boşalım kuramı”dır. Rahatlama kuramı diye de bilinen bu kurama göre yoğun ruhsal durumdan daha az yoğun olan bir başkasına aniden geçilmesinin, diğer bir deyişle ani ve düşey bir terslik yaratan olayın ya da durumun ardından gülme meydana gelmektedir ve bu durum mimiksel-solunumsal gülme eylemi ile atılan ruhsal alandaki sıkışmanın “enerji taşması”na yol açmaktadır. Dördüncü kuram ise “Bergson kuramı (sosyal kuram)”dır. Bergson gülmenin bir yankıya ihtiyaç duyduğunu, bu yüzden gülmenin gerçek ya da düşsel öbür gülünenlerle bir anlaşmayı, neredeyse bir suç ortaklığı art düşüncesini içinde taşıdığını bu sebeple gülmeyi anlamak için onu doğal ortamına yani topluma yerleştirmek gerektiğini ileri sürmüştür.¹⁰⁶⁵ Rıdvan Şentürk gülme ile ilgili kuramlarda genellikle gülmenin özünün “zıtlık, uyumsuzluk, sapma, aykırılık, üstünlük duygusu, sınırların tecrübe edilmesi, mekaniklik ve hayatiyet, zorunluluk ve özgürlük, ideal ve gerçeklik” gibi kavramlarla açıklanmaya çalışıldığını; Homer'den Mikhail Bakhtin'e kadar uzanan çizgide gülme ve komiğin ne olduğu sorusuna ağırlıklı olarak felsefik, sosyolojik, psikolojik açıdan yaklaşan görüşlerin her birinin konunun belirli yönlerini vurguladıklarını, kesin bir tanımlama yapabilmeye muktedir olmadıklarının anlaşıldığını ileri sürmüştür.¹⁰⁶⁶

¹⁰⁶² Ayverdi İlhan, Topaloğlu Ahmet, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2005, s. 444.

¹⁰⁶³ Eric Smadja, *Gülmek*, (gev. Sırma Naz Arın), Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 62.

¹⁰⁶⁴ Klasik gülme kuramları Eric Smadja'nın *Gülmek* adlı eserindeki 39-40. sayfalar özetlenerek verilmiştir.

¹⁰⁶⁵ Henri Bergson, *Gülme, Komiğin Anlamı Üstüne Deneme*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2006, s. 12.

¹⁰⁶⁶ Rıdvan Şentürk, *Gülme Teorileri*, Rasyo Yayınları, İstanbul 2010, s. 123.

Morreall'in "Gülmenin esnemek ya da öksürmek gibi yalnızca fizyolojik bakımdan açıklanacak bir davranış olmadığı da açıktır. Gülme her nasılsa duygularla bağlantılıdır."¹⁰⁶⁷ sözleriyle ifade ettiği gibi gülmenin çok boyutluluğu, duygularla olan güçlü bağı ve gülmenin öznesi olan insanın karmaşık yapısı kesin bir tanımın yapılmasını mümkün kılmamaktadır. Nitekim gülmenin ne, nasıl ve niçin olduğu, nerede ve hangi koşullarda gerçekleştiği, işlevleri üzerine felsefik, psikolojik, biyolojik, sosyokültürel yaklaşımlar gülme hâllerinin çeşitliliğini ve çok anlamlılığını ortaya koymuştur. Bu da H. Bergson'un "gülücün ortaya çıkış biçimlerinin ve gülme unsurlarının tek formüle indirgenemeyeceği"¹⁰⁶⁸ düşüncesini haklı çıkarmaktadır. Bu düzlemde Çağatay Türkçesi ile yazılmış tarihi metinlere bakıldığında *gülmek* sözcüğüne karşılık verilen tanımların gülmenin her hâlini karşılamadığı, "gülmekten bayılmak, kahkaha ile (yüksek sesle) gülmek, dişlerini gösterircesine gülmek (sırıtmak), alaycı gülmek, tebessüm etmek, abes yere gülmek, bıyık altından gülmek, tatlı tatlı gülmek, acı acı gülmek, içten gelerek gülmek, için için gülmek, kıkırdamak" gibi gülme çeşitlerinin, gülmenin farklı nedenlerle ortaya çıkan hâllerinin farklı sözcüklerle ifade edildiği görülmüştür.

1. Amaç ve Yöntem

Çalışmada Çağatay Türkçesi ile yazılmış eserlerde ve sözlüklerde gülme çeşitlerini karşılayan fiiller üzerinde durulmuştur. Amaç, gülme çeşitlerinin Çağatay Türkçesinde kaç farklı fiille karşılandığının, nasıl tanımlandığının, tanımlanmasında izlenen yolların gülme kuramları doğrultusunda ortaya konulmasıdır.

Çalışma için taranan Çağatay Türkçesi söz varlığına dair sözlükler *Abuşka Lugati* (AL), *Behçetü'l-lugat* (BL), *Cagataische Sprach Studien* (CSS), *Çağatay Türkçesi Sözlüğü* (ÇTS) *Dictionnaire Turk-Oriental* (DTO), *Hulasa-i Abbasi* (HA), *Kitâb-ı Zebân-ı Türki (Kélür-nâme)* (KZT), *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî* (LÇTO), *Lugât-ı Etrâkiyye* (LE), *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy* (OSTN), *Senglah* (Seng.)'dir. Çalışmada taranan Çağatay Türkçesinin üç döneminin de dil özelliklerini yansıttığı düşünülen Çağatay Türkçesi ile yazılmış eserler ise şunlardır: *Bâburnâme* (Bab.), *Bâbü'r Divânı* (BD), *Bedâyi'u'l-Vasat* (BV), *Muhammed Bin Ahmedü'z-Zâhid'e Ait Çağatayca Bir Fıkıh Kitabı* (ÇFK), *Fevâidü'l-Kiber* (FK), *Firdevsü'l-İkbâl* (Fİ), *Gül ü Nevrüz* (GN), *Gülistân Tercümesi* (GT), *Hoca Nazar Hüveyda Divanı* (HNHD), *Hüseyin Baykara Divânı* (HBD), *Leyli vü Mecnûn* (LM), *Lütfi Divanı* (LD), *Mahbûbü'l-Kulûb* (MK), *Muhakemetül-Lugateyn* (ML), *Münşeât* (MÜN), *Nevâdirü'n-Nihâye* (NH), *Sedd-i İskenderî* (Sİ), *Şecere-i Terâkime* (ŞT), *Şibân Han Divânı* (ŞHD), *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ* (TEH), *Târîh-i Mülük-ı Acem* (TMA), *Tüş Tabirnamesi* (TT), *Yusuf Emirî Deh-nâme* (YED),

Çalışmada Çağatay Türkçesinde gülme çeşitlerini karşılayan fiillerin kaynaklarda geçen anlamları aktarılmış; ardından bu sözcüklerin geçtiği eser adları ve eserlerden tanıklı örnekler verilmiştir. Çalışma için taranan metinlerden örnek verilirken metinlerdeki imlâ korunmuştur. Tespit edilen fiillerin kökeni, tarihi ve çağdaş lehçelerdeki, ağızlardaki şekilleri verilmiştir. Sonuç bölümünde ise söz konusu fiiller klasik gülme kuramlarına göre değerlendirilmiştir.

2. Çağatay Türkçesinde Gülme Çeşitlerini Karşılayan Fiiller

"Yığa bir, külke her hil (Ağlamak bir çeşit, gülmek her çeşit)"

Uygur atasözü

2.1. Tek sözcükten oluşan fiiller

ağna-

Sözcük LÇTO'da¹⁰⁶⁹ "külmekten bayılmak, tebbuğ etmek, debelenmek, kendinden geçmek, gîliden." olarak tanımlanmış, Nevâyî'nin bir beyti sözcüğün "yuvarlanmak" anlamına tanık olarak gösterilmiştir: "Öârâ tibide yatğuş yok süd eger yüz yıl/Kök atlası üstide cismiñni yatıp ağnat". Şeyh

¹⁰⁶⁷ John Morreall, *Gülmeyi Ciddiye Almak*, (çev. Kubilay Aysevener-Şenay Soyer), İris Yayınları, İstanbul 1997, s. 6.

¹⁰⁶⁸ Henri Bergson, *Gülme*, (çev. Devrim Çetinkasap), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011, s. 29.

¹⁰⁶⁹ Şeyh Süleyman Efendi, *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*, Mihran Matbaası, İstanbul 1882, s. 16.

Süleyman Efendi bu örneği verirken eserin adını belirtmemiştir ancak örnek beyit Ali Şîr Nevâyî'nin *Nevâdirü'ş-Şebâb* (NŞ) adlı eserinin 75. gazelinden alınmıştır. Bu tanımda gülmenin düzeyi, gülen kişideki gerçeklik ile şuur algısındaki değişim üzerinde durulmuştur. FK'de¹⁰⁷⁰ sözcük “kendinden geçmek, gülmekten bayılmak, debelenmek” anlamında kullanılmıştır: “Her dem iy köz yaşı yüz kör-mey mini fâş iyleme/ Devletimdin ağnadıñ yıllar çu altun üstine (FK 685/12)”.

BL'de¹⁰⁷¹ de *agun-* ve *avun-* fiillerine “kendini kaybetmek, çok gülmek (nagy nevetéstöl magn kivül lenni, nem birni magával) (BL 32, 35)” anlamları verilmiştir. Bu tanımda gülmenin derecesi belirtilmiş; “kendini kaybetmek” ifadesinde ise gülen kişideki gerçeklik ile şuur algısındaki değişim üzerinde durulmuştur. LE'de¹⁰⁷² *agun-* fiiline “gülmekten bayılmak, katılmak (208)”; *avun-* fiiline “avunmak, teselli bulmak; mutlu olmak, sevinmek; eğlenmek (248)” anlamları verilmiştir. AL'de yer almayan sözcük *Senglahi'ta*¹⁰⁷³ “43r. *agna-*/43v.8. *agnaş-*, 9. *agnat-*” şeklinde geçmiş; Seng.'a dayanılarak hazırlanan HA'da¹⁰⁷⁴ “toprakta yuvarlanmak” şeklinde açıklanan sözcüğün *agnaş-*, *agnat-* gibi türevlerine de yer verilmiştir. Bununla birlikte aynı sözlükte *agun-* fiiline karşılık “kendinden geçerek gülmek” anlamı verilmiştir. Buradaki tanımlamada da gülmenin gerçeklik ile şuur algısındaki değişimi “kendinden geçme” ifadesiyle verilmiştir. Bu eserler dışında Çağatay Türkçesi ile yazılmış birçok eserde sözcüğe karşılık genellikle “yuvarlanmak, debelenmek” anlamları verilmiştir. Örneğin Pavet De Courteille DTO'da¹⁰⁷⁵ *agna-* fiiline karşılık “yuvarlanmak, büzülüp yatmak (se rouler, se vautrer)” anlamlarını vermiş, sözcüğün gülmekle ilişkisine değinmemiştir. *Lutfi'nin Gül ü Nevruz'u Gramer İndeksi*'nde (GN)¹⁰⁷⁶ Bayram Orak sözcüğün 27/10'da (*agnadı*) “yuvarlanmak, debelenmek” anlamlarında kullanıldığını aktarmıştır. LE'de¹⁰⁷⁷ sözcük için “ağınmak, yatıp yuvarlanmak (92, 131, 187, 287, 504)” anlamları verilmiş; BV'de¹⁰⁷⁸ ise “kendinden geçmek” anlamlarında kullanılmıştır: “Lâle-gün mey tâbindın ol ay kızarmış yâ meğer/Şühluğdın lâle-zâr üstide ağnaptur gâzal (BV 373/5)”

Sözcük, YED'de¹⁰⁷⁹ “Gehî tofrağka ağnap köz suyu tig (236b/168)” mısramda “yerde yuvarlanmak” anlamında; *agnat-* fiili de “Kim ağnatıñ tiken üstide anı (244a/328)” mısramda “yerde yuvarlandırmak, depeletmek” anlamıyla kullanılmıştır. NH'de¹⁰⁸⁰ *agna-* “kendinden geçmek, bayılmak, debelenmek (531/05, 443/01)” anlamıyla kullanılmıştır.

Eski Türkçeden beri kullanılan sözcüğün kökeni ile ilgili farklı görüşler¹⁰⁸¹ vardır. Clauson EDPT'de “arkası üstü yuvarlanmak (özellikle at veya diğer hayvanlar için)” şeklinde açıkladığı *agna-* fiili “hapax legomenon” olarak nitelendirdiği *aaan*'dan türemiş bir fiil olabileceğini ifade etmiştir.¹⁰⁸² Bununla birlikte Clauson *aktar-* sözcüğünü açıklarken de *aaana-* fiili ile kısmen sinonim olabileceğini ancak etimolojik olarak pek bağlı olmadığını belirtmiştir: “The second syllable, always -tar-, excludes

¹⁰⁷⁰ Önal Kaya, *Ali Şîr Nevâyî Fevâ'idü'l-Kiber (İnceleme-Metin-Dizin)*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989, s. 740.

¹⁰⁷¹ J. Thury, *A “Behdset-ül-Lugat” Czimü Csağatay Szotar*, Kiadja a Magyar Tudományos Akademia, Budapest 1903, s. 32, 35.

¹⁰⁷² Farhad Rahimi, *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, s. 1305, 1318.

¹⁰⁷³ Clauson, Sir Gerard. *Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan*, London: E. J. W. Gibb Memorial Series, 1960, s. 35.

¹⁰⁷⁴ H. Düzgün, Hekim Mehmed Xoyi, *Xulase-yi Ebbasi (Senglax)*, İntişârât-ı Yârân, Tebriz 1388, s. 119.

¹⁰⁷⁵ Pavet De Courteille, *Dictionnaire Turc-Oriental*, Paris 1870, s. 26.

¹⁰⁷⁶ Bayram Orak, *Lutfi'nin Gül ü Nevruz'u Gramer İndeksi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1995.

¹⁰⁷⁷ Farhad Rahimi, *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, s. 1305.

¹⁰⁷⁸ Kaya Türkay, *Bedâ'iyü'l-Vasat (İnceleme-Metin-Dizin)*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1988, s. 635.

¹⁰⁷⁹ Kazım Köktekin, *Yusuf Emiri Deh-nâme (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara 2013, s. 52, 64.

¹⁰⁸⁰ Bilge Nalbant Özkan, *Nevâdirü'n-Nihâye (İnceleme-Metin-Dizin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s. 482.

¹⁰⁸¹ Bu hususta bilgi için ayrıca bkz. Mehmet Ölmez, “Türkiye'deki Ağız Çalışmaları ve Dizin Bölümleri”, *Workshop on Turkish Dialects II Orient-Institut Istanbul*, 18-19 November 2005 *Türk Dilleri Araştırmaları*, 19, 2009: 223-304, s. 230;

¹⁰⁸² G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press, 1972, s. 87.

the possibility that this is a caus. f. also partly syn. with agna-, but unlikely to be connected with it etymologically.”¹⁰⁸³

Tekin “değişmek, başkalaşmak, çevrilmek” anlamlarına gelen **āg-* köküne işaret etmiş, *āgna-* fiiline “(hayvan) yerde yuvarlanmak, çevrilmek” anlamlarını verip Türkmencede *āgīna-*, Yakutçada *āgna-* şeklinde kullanıldığını ifade etmiştir.¹⁰⁸⁴ Räsänen Türkmence *āy* sözcüğüne karşılık “değiştirmek (sich verändern)” anlamını vermiştir. Sözcüğün Çağatayca, Kazakça ve Kırgızcada *au* şekliyle “eğilmek, yere düşmek (sich herabbeugen, umfallen)” anlamlarında kullanıldığını belirtmiş, EUTS’deki *āy(y)na-* fiilinin Orta Türkçede *ayna-* şeklinde “yuvarlanmak (sich wälzen)” anlamında kullanıldığını ifade etmiş ve sözcüğün diğer varyantlarına yer vermiştir.¹⁰⁸⁵ Hamilton “yerde yuvarlanmak, kıvranmak” anlamlarına gelen *āgna-*, (*āgīna-*?) sözcüğü *āg-+^on-* dönüşlülük eki+ *-a-* güçlendirme eki getirilerek yapılmış olmalıdır” şeklinde tahlil ettiği sözcük için ayrıca “*āg-* sözcüğü; ‘(yukarı)çıkılmak, aşmak, taşmak görünmek’ anlamlarının yanı sıra ‘bir tarafa eğilmek, bükülmek, çökmek, bozulmak’ gibi anlamlara da gelebilen ve bu anlamlarıyla *āgna-*, *ahtar-* gibi türevler oluşturabilen bir sözcüktür.” ifadelerini kullanmıştır. Kaçalın ise sözcüğü *<āg-m+a-* şeklinde tahlil etmiştir.¹⁰⁸⁶

Sevortyan’da¹⁰⁸⁷ ve Drevnetyurskiy Slovar’da¹⁰⁸⁸ sözcüğe karşılık “yuvarlanmak” anlamı verilmiştir. Tietze TETTL’de¹⁰⁸⁹ *āgna-/āgnan-* madde başına karşılık “yerde yuvarlanmak (hayvan)” anlamını vermiştir. Eski Türkçeden beri *āgna-* şeklinde geçen fiilin ikinci varyantında reflexivum (dönüşlü) halinin bulunduğunu belirtmiştir. Sözcüğü Şeyhoğlu ve Nev’inin tanıklığında örneklemiştir: “Ol yılan dağı çıkardı, öğinde toprağa ağnardı (Sadruddin Şeyhoğlu 1973 s. 210) kaçan kim ağnayub koparsa gerdi/sütünü sakf-ı gerdüna değerdi (Nev’î 1977 s. 167)” Tietze ayrıca sözcüğün nadiren insanın hareketleri için kullanıldığını da belirtmiştir. Bu kullanıma örnek tanık cümle şu şekildedir: “Evelâ sanığın vekilinde, sonra davacı vekilinde bir cübbe hareketi oldu. Önlerini kavuşturdular, masaya doğru ağnadılar, gözlerini başkana diktiler.” Tietze sözcüğün *çağnaş-* fiilinin karşılığı olduğunu da ifade etmiştir. *Çağnaş-* (*<ç+ağna-*) fiiline karşılık ise “ağnamak, yerde yuvarlanmak (hayvanlar için); kıvranmak, çırpınmak, sarsılmak” anlamları verilmiş; sözcüğün bir diğer karşılığının *çevür-* (*<ç+evür-*) fiili olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁹⁰ EUTS’de¹⁰⁹¹ *aaina-* “arkası üstü yere sürünmek, debelenmek”; *aana-* Suv. 626, 13 “yuvarlanmak” şeklinde geçmektedir. Karahanlı Türkçesinde *āgna-* fiili “hayvanlar yatıp debelenmek, kekeleyiş, dili tutulmak” anlamlarında kullanılmıştır: “*āgna-*“debelenmek krş. *āgna-*“biligsiz sığın sen ağnap yora (KB 6613)”; *āgna-*(1)“(hayvanlar) yatıp debelenmek” DLT, CI, 289-2 “at ağnadı” DLT, CI, 289; *āgna-*(2)“kekemeleşmek, dili tutulmak” DLT, CI, 289-3 “er ağnadı” DLT, CI, 289”¹⁰⁹²

Anadolu ağızlarında ise sözcük ve sözcüğün türevleri şu şekildedir:

ağmak [*avmak*](I): (*Bozdoğan-Ay.;Gavraz, Bolaman -Or.; *Ilgın -Kn.) *ağ-* Yatıp yuvarlanmak, debelenmek: Bu gece yatakta ağdım döndüm. (*Sivrihisar -Es.) (DS I/103)

ağnak (I) 1. At, eşek gibi hayvanların debelendikleri tozlu, topraklı yer.

(Banus *Eğridir -Isp.; Güney Yeşilova, Pazaravdan *Bucak -Brd.; *Sarayköy köyleri, -Dz. köyleri; Tepeköy *Torbalı -İz.; Keremköy *Burhaniye -Ba.; Bozan -Es.; Giremez *Araç -Ks.; -Çr.; *Alaçam-Sm.; Harşit bucağı köyleri *Torul, -Gm.; Karadere, Dülgerli -Rz.; *Afşin -Mr.; Hisarcık *Yayladağı-Hat.; Hacıilyas *Koyulhisar -Sv.; *Çayıralan, Cihanpaşa-Yz.; *Haymana -Ank.; *Bünyan -Ky.; Çukur-

¹⁰⁸³ Clauson, a.g.e., s. 81

¹⁰⁸⁴ Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Simurg Kitapçılık, İstanbul 1995, s. 171.

¹⁰⁸⁵ Martti Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*, Helsinki 1969, s. 7b.

¹⁰⁸⁶ Mustafa Kaçalın, *Dem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi Hikâyet-i Oğuz-nâme-i Kazan Bég ve Gayrı -Metin ve Açıklamalar-*, Kitabevi, İstanbul 2006, s. 146.

¹⁰⁸⁷ Sevortyan, E. V., *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*, Moskova I 1974, s. 75.

¹⁰⁸⁸ *Drevnetyurskiy Slovar*, (redaktörleri V. M. Nadelyayev-D. M. Nasilov-E. R. Tenişev-A. M. Şerbak), Akademija Nauk SSSR, Institut Yazykoznanija, Leningrad 1969, s. 22.

¹⁰⁸⁹ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, 1. Cilt, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2016, s. 277.

¹⁰⁹⁰ Andreas Tietze, a. g. e., 1. Cilt, s. 463.

¹⁰⁹¹ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1993, Enderun Kitabevi, s.5.

¹⁰⁹² Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Kitabevi, Konya 2012a, s. 29.

kuyu, Bahçeli, *Bor, -Nğ; Çukurbağ, Uğurlu *Ermenek, 'Hatunsaray, Belekler, -Kn.; Güzelsu *Akseki, Karadere *Gündoğmuş -Ant.) 2. Keklik, tavuk gibi hayvanların eşindikleri yer ve bu yere dökülen kumlu toprak. (Bulkaz, Süngüllü *Çivril, Kösten -Dz.; *Afşin -Mr.; Civanıyayla *Mersin -İç.; -Ant.) 3. Eşinip debelenmekten çukurlaşan tozlu yer: Kapının önünü iki gün dür sulamadım da ağnağı çıktı. (*Bor -Nğ.) 4. Sıcak kum. (*Kula *Mn.) 5. Mandanın yattığı su birikintisi, gölcük. (Kızılhisar, *Acı payam -Dz.; Sölöz *Orhangazi -Brs.; Oymakh -Ada.) 6. Balıkların yumurtalarını bırakmak üzere, suyun dibinde sürünerek meydana getirdikleri çukurlar. (Yenice bucağı köyleri, Pazar bucağı köyleri *Eğridir -Isp.) 7. Balığın gölde yüzmek için seçtiği kısım. (Güneyce -Rz.) (DS I/105)

ağınmak (I) Yuvarlanmak, debelenmek. (Çepnidere *Turgutlu, Ken-der

*Kula -Mn.; *Düzce -Bo.; *Zile -To.) (DS I/90)

ağnalamak [-> *ağnamak* (I) -I] *ağnam* Hayvan vergisi. (Karadere

*Gündoğmuş, *Elmalı -Ant.) *ağnamak* (I) [*ağılanmak* (I) -I, *analamak*, *anamalı*, *anamak*, *ânamak* (I)-I, 2; *ânanmak*, *andırmak* (II), *angalamak*, *angalanmak* -I, *ang-lamak*, *anğnannıak*, *afılamak*(I), *anlanmak* (I), *anmak* (III), *anna-mak* (I), *annandırmak* (III), *annan-mak* -I, *anramak* (II), *anranmak*] 1. Hayvanlar toprakta yatıp yuvarlanmak. (İncesu *Dinar -Af.; Yayla *Tefenni, Anbarcık *Göl-hisar, :t Yeşilova köyleri -Brd.; Garipköy *Tavas, *Çal köyleri, *Acıpayam, köyleri, *Sarayköy köyleri, Beylerli, Çardak, Başçeşme -Dz.; Hamzabali *Bozdoğan, *Nazilli -Ay.; *Akhisar köyleri -Mn.; -Ba.; İsmetiye -Brs.; -Bo.; Cumayanı -Zn.; *Çarşamba -Sm.; *Gümüşhacıköy, *Merzifon -Ama.; Çilehane *Reşadiye, *Zile -To.; Kuzköy *Akkuş, Zile *Mesudiye, Akpınar -Or.; Denizli *Vakfikebir, Küçükhol*Of-Tr.; Havsı *Kelkit *Gm. ve köyleri; Karadere, Dülgerli, -Rz.; Kızılçakçak *Arpaçay -Kr.; *Erciş, -Vn.; *Ahlal -Bt.; *Afşin, *Elbistan -Mr.; *Dörtöy -Hat.; Ağrakos *Suşehri, Yukarıkale, Hacıilyas *Koyulhisar, Diktaş *Divriği, *Gemerek, *Şarkışla, Tutmaç -Sv.; Bektaşlı *Boğazlıyan, -Yz.; Ömerhacılı *Kaman -Krş.; Avşar aşiretleri *Pınarbaşı -Ky.; Bahçeli, *Bor, -Nğ.; Kızıllar *Karaman, Korası *Akşehir -Kn.; *Kadirli -Ada.; *Serik, *Elmalı -Ant.; *Milas, *Bodrum, Yerkcsik çevresi -Mğ.; *Lüleburgaz, Çavuşköy *Babaeski -Krk.) [*ağnanmak* (I) -I]: (-Üş. köyleri; Yakaköy *Gelendost -Isp.; Gökçe-yaka *Yeşilova, Devri *Bucak -Brd.; *Bozdoğan -Ay.; Tepeköy *Torbalı -İz.; -Mn.; -Ba. ve çevresi; Küçükuyu *Ayvacak -Çkl.; Dodurga *Bozüyük -BiL; *Sivrihisar, Bozan -Es.; *Gerede, *Düzce -Bo.; Aliköy *Çaycuma, *Safranbolu -Zn.; *Taşköprü, Aşa-ğıkayı *Tosya, *Küre, *İnebolu, *Cide, -K.8.; -Çkr.; *İskilip, -Çr. ve çevresi; *Merzifon ve köyleri, *Gümüşhacıköy, Ziyere, Varay -Ama.; *Zile, *Taşova -To.; *Maçka köyleri, -Tr. ve çevresi; *Bayburt köyleri, *Kelkit köyleri -Gm.; *Andırın -Mr.; *Yayladağı -Hat.; Sarıhamzalı, *Sorgun, Kötü-boynul, -Yz.; Çayırılı, *Haymana, Solakuşağı *Şerefli Koçhisar, Çanılı, *Ayaş -Ank.; Güzelsu *Akseki, Karadere *Gündoğmuş -Ant.; *Milas -Mğ.) (DS I/106)

ağnanmak (I) 1. [-> *ağnamak* (I) -I] 2. Yatakta uyanık olarak iki tarafa

dönmek, yerde yuvarlanmak. (-Ba. ve çevresi; *İnebolu -Ks.) 3. Üzerine çullanmak, çökmek. (-Çr.) 4. Ferah bulmak. (-Çr.) (DS I/107)

[*ânamak* (I) -2]: (*Susurluk -Ba.; Çayırdere *Silivri-İst.; *Meriç-Ed.) [*andırmak* (II)]: (Solakuşağı, *Şerefli Koçhisar [*annannıak*, *annanmak* -2])

Yerde sırt üstü yuvarlanmak, debelenmek (genellikle hayvanlar için).

(Beşikdüzü *Vakfikebir-Tr.; *Güdül ve köyleri -Ank.) [*annanmak*, *annanmak* -2]: (-Üş.; Dereçine *Sultandağı -Af.) (DS XII/4418)

[*anranmak*]: (-Kü.; Karadere-Rz.) 2. Balık kendine has hareketler yapmak.

(Güneyce -Rz.) 3. Sevinçten coşup oynamak. (Güneyce -Rz.) 4. Duvar, direk veya yük eğilmek, bel vermek, yana meyletmek. (*Mustafakemalpaşa, Nilüfer -Brs.; -Rz.; Paşaköy *İpsala, Kıyık -Ed.; Ceylân *Lüleburgaz, Çavuşköy *Babaeski -Krk.; *Hayrabolu -Tk.) (DS XII/4418)

uğunmah, *uğunmak* [*uğunmah*]: Çok ağlamaktan, çok gülmekten ya da

acıdan kendinden geçmek. *Emirdağ, -Af.; Yusufça *Göhlisar, -Brd., *Acıpayam -Dz.; Yazırlı *Nazilli -Ay.; Salman *Akkuş -Or.; Bayburt *Selim, *İğdir -Kr.; -Çr.; -Ml.; -Yz.; *Bor -Nğ.) *uğunmah* Uluşiran *Şiran -Gm. (DS XII/4783)

Ağızlardaki *uğun-* fiili Azerbaycan Türkçesinde de “uğunmag, uğunub getmāk” şekliyle “(gülmekten) katılmak” anlamında kullanılmaktadır.¹⁰⁹³ “Yerde yuvarlanmak” anlamına gelen bu fiilin zamanla “gülerken kendini kaybedip kendinden geçmek, gülmekten bayılmak” anlamında da kullanılması gülme davranışını sergilerken kasların gevşemesi meselesine dayanmaktadır. Zira bilimsel çalışmalarla göre gülmeye özgü müsküler faaliyete paralel olarak “Baş, dengeye girmek ya da kendini arkaya atmak için dikey pozisyonunu kaybedebilir. Eller açılabilir. Bacaklar gevşeyerek gülen kişiyi oturmaya zorlayabilir.” gibi ilgili olmayan kas alanları gevşemektedir.¹⁰⁹⁴

aķuk-:

DTO'da¹⁰⁹⁵ sözcüğe “kakhaha atarken kendini kaybetmek, aklını kaybedecek şekilde gülmek (rire à en perdre la raison)”; LÇTO'da¹⁰⁹⁶ “bayılacak derecede kakhaha ile külmek” anlamı verilmiş; her iki sözlükte tanık cümleye yer verilmemiştir. Çalışmada esas alınan metinlerde ve EDPT'de, DLT'de, TS'de, DS'de bu sözcük ve türevlerine rastlanılmamıştır. Türkiye Türkçesindeki karşılığı “gülmekten bayılmak”tır. Radloff OPST'de¹⁰⁹⁷ bu fiille ilgili DTO'nun ve LÇTO'nun açıklamalarına yer vermiştir. Bu tanımlarda da “kakhaha” ifadesi ile gülmenin şekli ve derecesi, “aklını kaybedecek şekilde gülmek” ifadesi ile gülen kişinin gerçeklik ile şuur algısı üzerinde durulmuştur.

cıçay-:

Muhâkemetü'l-Lugateyn'de (ML)¹⁰⁹⁸ sözcük “kakhaha ile gülmek” anlamında kullanılmıştır: “Andaķ ki ķuvarmak ve ķuruķşamak ve üşermek ve **cıçaymak** ve öngdeymek ve çigreyemek ve dumsaymak ve umunmak ve osanmak ve igirmek ve igermek ve ohranmek ve tariķmak ve aldamak ve argadamak ... (T775b/18)”

Sema Barutçu Özönder, sözcüğün bu şekli ve imlâsı ile Çağatay sahası sözlükleri yanında diğer saha sözlüklerinde de geçmediğini, ancak varyantlarının LÇTO'daki *çırçay-* “kakhaha ile gülmek, bülend-âvâz ile hânde etmek”; Kırgız Türkçesindeki *çıçay-* “dışarıya doğru sarkmak, dışarıya doğru çıkıp durmak” ve bundan *cıçayt-* dışarıya sarkmak“ anlamlarındaki fiillerinin olabileceğini ifade etmiştir.¹⁰⁹⁹ Çalışmada esas alınan diğer metinlerde bu sözcüğe rastlanılmamıştır.

çırçay-:

LÇTO'da¹¹⁰⁰ sözcüğe “kakhaha ile külmek, bülend-âvâz ile hânde etmek” anlamları verilmiş; tanık cümleye yer verilmemiştir. Bu tanımlarda da “kakhaha” ve “bülend-âvâz” ifadeleri ile gülmenin şekli ve derecesi belirtilmiştir. OPST'de¹¹⁰¹ *çırçay-* fiili “birisi veya bir şeyle alay etmek, zevklenmek (III/2130)” şeklinde açıklanmıştır. CSS'de¹¹⁰² ise Vámbéry *çırçay-* fiilini “bıyık altından gülmek, sırtıtmak (grinsen, ricaner)” şeklinde açıklamıştır. Bu üç eserde sözcüğe birbirinden farklı anlamlar verilmiştir. TS'de¹¹⁰³ *sırtıtmak* “Dişlerini göstererek aptallık, şaşkınlık, kurnazlık veya alay belirtir biçimde gülmek, sırtarmak” şeklinde tanımlanmıştır. Sözcüğün OPST'deki “alay etmek” CSS'deki “bıyık altından gülmek, sırtıtmak” anlamları alaycı bir tavrı barındırdığı için birbiriyle çelişmemektedir.

ğılçay-:

LÇTO'da¹¹⁰⁴ sözcüğe “kendisinden kêtmeķ, mebhût medhûş olmak, beyhüdâne sevinmek, ‘abes yere külmek” anlamları verilmiş; tanık cümleye yer verilmemiştir. Ayrıca LÇTO'da¹¹⁰⁵ *külgü* sözcü-

¹⁰⁹³ A. B. Ercilasun vd., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 452.

¹⁰⁹⁴ Eric Smadja, a.g.e., s. 95.

¹⁰⁹⁵ Pavet De Courteille, a.g.e., s. 28.

¹⁰⁹⁶ Şeyh Süleyman Efendi, a.g.e., s. 17.

¹⁰⁹⁷ Fatih Erbay, W. Radloff' un “*Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*” Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi, Yayınlanmamış Doktora tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008, s. 21.

¹⁰⁹⁸ Sema Barutçu Özönder, *Ali Şir Nevayî, Muhakemetü'l-Lugateyn*, TDK Yayınları, Ankara 1996, s. 169.

¹⁰⁹⁹ Sema Barutçu Özönder, a.g.e., s. 111.

¹¹⁰⁰ Şeyh Süleyman Efendi, a.g.e., s. 160.

¹¹⁰¹ Fatih Erbay, a.g.e., s. 185.

¹¹⁰² Ármin Vámbéry, *Çagataische Sprach Studien*, Leipzig: Philo Press, 1867, s. 284.

¹¹⁰³ *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2009, s. 1758.

¹¹⁰⁴ Şeyh Süleyman Efendi, a.g.e., s. 209.

¹¹⁰⁵ Şeyh Süleyman Efendi, a.g.e., s. 260.

ğüne karşılık verilen sözcüklerden biri de *ğılcaymak*'tır. DTO'da¹¹⁰⁶ *ğılca-* fiiline "aklımı yitirmek (perdre la tête, la raison)" karşılığı verilmiş; tanık cümleye yer verilmemiştir. Bu fiile taranan diğer eserlerde rastlanılmamıştır. Şeyh Süleyman Efendi'nin LÇTO'yu hazırlarken DTO'yu iskelet olarak alıp genişlettiği de göz önüne alınırsa sözcüğün "hapax legomenon" olduğu düşünülebilir. Bu tanım-daki "kendisinden gitmek, mebhüt medhüş olmak, aklımı yitirmek" ifadeleri yine gülen kişinin gerçeklik ile şuur algısının gülerken değiştiğini, "abes yere gülmek" ifadesinde ise gülmenin zamanının ve zeminin etkili olduğunu, gülmenin bazı durumlarda gereksiz görüldüğünü göstermektedir.

ırcayt-

LE'de¹¹⁰⁷ *ırcat-/ırcayt-* için "gülerken dişlerini göstermek, sırtmak. Diş ile birlikte kullanılır (1362)"; *ırcay-* için "gülerken dişlerini göstermedi, sırtmadı; [gülerken dişleri görünmedi] (1668)" açıklamaları verilmiştir. DTO'da¹¹⁰⁸ Moğolca kökenli sözcüğe "dişlerini gösterircesine gülmek, sırtmak (montrer ses dents en riant)" karşılığı verilmiş; tanık cümleye yer verilmemiştir. HA'da¹¹⁰⁹ *ırcat-* fiiline karşılık "dişlerini göstererek gülmek" anlamı verilmiştir. OSTN'de *ırcayt-* fiiline "dişlerini göstermek; diş gıcırdatmak (I/1470)" anlamları verilmiştir.¹¹¹⁰ FK'de¹¹¹¹ *ırcat-/ırcay-* (266/2); *ırcayt-* "sırtmak, gıcırdatmak (diş) (460/7)" anlamlarında kullanılmıştır: "Min kim ü külmek sözi çun gönçe içre jâle dik/İl ara ırcaymadı/ırcatmadı hergiz çu dil-dârmğa tiş (FK266/2)"

Talat Tekin *azıg* sözcüğünün morfolojik yapısıyla ilgili görüşlerini aktarırken Moğolca kökenli *ırcay-* fiiline de değinmiştir. Moğolcada *arcay-* fiilinin "dişlerini göstermek; sırtmak; (saçın) ucunda durmak; (çok sayıda nesnenin) dışında durmak; yamuk veya pürüzlü olmak", *arcağar* sözcüğünün "dişleri gösterme; sırtma; pürüzlü; yamuk", *ırcay-* fiilinin "(diş için) göstermek; sırtmak, küçümseyerek gülmek", *ırcağar* sözcüğünün "diş gösterme, ağzı açık tutma; dişlek olma" anlamlarında olduğunu belirten Tekin'e göre Moğolca *arcay-*~*ırcay-* fiilleri *arca-^{dan} -yi- ile türetilmiş fiillerdir. Tekin ayrıca Yakutçaki *ırcat-* "dişleri göstermek" (krş. Yak. *ırcay-* "sırtmak") biçimiyle ilişkilendirilebilen sözcüğün türevlerinin *arcağar*, *arcağai* ve *arcan* olduğunu belirtmiş, Moğolca "çıkıntı yapmak, dışarı çıkmak, uzamak" anlamlarına gelen *arca- fiilinin daha basit bir *ar kökünden türetilbileceğini ifade etmiştir.¹¹¹² Talat Tekin bu fiilin varyantlarını bir başka makalesinde şu şekilde sıralamıştır: "Çuv. *yîr* "dişlerini göstermek, sırtmak"<*yîr-<*îr-=AT *îr- ay.;krş. Kırg. *ırcay- ay.*; Hak. *ırsay- ay.* <Mo. *ırcay-* "sırtmak".¹¹¹³

Şu hâlde *cıca-*, *çırca-*, *çıcay-* *çıcayt-* fiillerinin Moğolca kökenli *ırcay-* fiilinin varyantları olduğu görüşü anlam bakımından tutarlı gözükmektedir.

kağala-

Radloff OPST'de¹¹¹⁴ sözcüğe "gıdıklamak, için için gülme, kıkırdamak" anlamlarını vermiştir. LÇTO'da¹¹¹⁵ sözcüğe "tavuk yumurtlarken ses étmek, kıkırdamak" anlamları verilmiştir. LE'de¹¹¹⁶ *kağalağan* için "yumurtlarken bağırarak tavuk (5401)" karşılığı, *kağala-* için "tavuk yumurtlarken bağırarak (5398)" anlamları verilmiştir. Çalışmada esas alınan Çağatay Türkçesi ile yazılmış diğer metinlerde bu fiile rastlanılmamıştır. KB'de *kağala-* fiili "kağılayu kaynar yoğarı kodı (KB/72)" cümlesinde "kazların kak guk diye bağırması" anlamıyla kullanılmıştır.

¹¹⁰⁶ Pavet De Courteille, a.g.e., s. 387.

¹¹⁰⁷ Farhad Rahimi, *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, s. 1395.

¹¹⁰⁸ Pavet De Courteille, a.g.e., s. 103.

¹¹⁰⁹ H. Düzgün, a.g.e., s. 123.

¹¹¹⁰ Fatih Erbay, a.g.e., s. 273.

¹¹¹¹ Önal Kaya, a.g.e., s. 247, 421.

¹¹¹² Talat Tekin, "Zetacizm ve Sigmatizm: Altay Dilleri Kuramının Temel Dayanakları", "Zetacism and Sigmatism: Main Pillars of the Altaic Theory", Altay Dilleri Araştırmaları, (çev. Emine Yılmaz), Ankara 2015, s. 224.

¹¹¹³ Talat Tekin, "Türk Dillerinde Öncese y- Türemesi", *Türk Dilleri Araştırmaları* 4, Simurg Yayınları, İstanbul 1994, s. 59.

¹¹¹⁴ Fatih Erbay, a.g.e., s. 303.

¹¹¹⁵ Şeyh Süleyman Efendi, a.g.e., s. 220.

¹¹¹⁶ Farhad Rahimi, *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, s.1407.

DS'de ilk anlamı "itelemek, sarsmak, sokuşturmak" olan *kakalamak* fiilinin ikinci anlamının "tavuk yumurtlayacağı zaman bağırarak" (-Ant. Hatay) (DS VIII/2601) olduğu; *kakılamak*, *kakıldamak*, *kakkılamak* fiillerinin "tavuk yumurtlarken gıdıklamak" anlamında (Uluşiran *Şiran -Gm.; Eşke *Divriği -Sv.) [*kakıldamak* -1]: (*Düzce -Bo.) [*kakkılamak*]: (*Bozdoğan -Ay.; Kuruçay -Eze.; *Milas, Yerkesik -Mğ.) (DS VIII/2602) kullanıldığı belirtilmiştir. Tietze DS'de geçen "itelemek, ilerisi için dürtmek, tekme vb. ile vurmak" anlamına gelen *kakala-* fiilini "<*kak-*+ *ala-* iterativum (tekrarlama) genişlemesi" şeklinde tahlil etmiştir.¹¹¹⁷ Gülensoy ise "itelemek, sarsmak, sokuşturmak" anlamındaki *kakala-* fiilini "ET., OT. *kak-* "hafifçe vurmak (DLT)+ *-a+la-*" şeklinde tahlil etmiştir.¹¹¹⁸

katıl-

ÇTS'de¹¹¹⁹ sözcüğün GT, FK, LD, MK, NH, TEH'de "katılmak, karışmak; gülmekten nefesi tıkanmak" anlamlarında kullanıldığı bilgisi verilmiştir ancak bu eserlerden sadece LD'de¹¹²⁰ sözcük (< *katıl-ı-l-mak*) "gülmekten nefesi tıkanmak" anlamı ile kullanılmıştır: "Ġamzesi öltürdi vü ol bî haber/Min eger ölsem ni ğam ol *katıla* (2504/2)".

TETTL'de¹¹²¹ sözcüğe karşılık "çok gülmekten, ağlamaktan vs. katı hâle gelmek, nefes alamamak" anlamı verilmiş, <*katı l veya kat [kal-]'dan* yapıldığı ifade edilmiştir. EDPT'de¹¹²² Eski Türkçede sözcüğün *katıġlan-* şeklinde kullanıldığı belirtilmiştir.¹¹²³ Eren, "<*kat-* +(ı)ġ *eki*" şeklinde tahlil ettiği sözcüğün eski ve yeni lehçelerde *kat-* "sert olmak" anlamında geçtiğini ifade etmiştir.¹¹²⁴ Gülensoy "<*katı [ET. *katıġ*]+/-*" şeklinde tahlil ettiği fiile "(gülmekten) katılmak" anlamını vermiştir.¹¹²⁵ Çağdaş lehçelerde sözcüğün varyantları şu şekildedir: "(kölövdan) is katıv (Bşk.), şek-silesi katıv (Kzk.), katkıġı taş carū (Kırg.), (külgidän) kátmák (Özb.), (kölüdän) iç katı (TatK.), gülküden yana için gırılmak (Trkm.) (külkidin) içi katmak (Uyg.)"¹¹²⁶

DS'de *gatıl-* fiilinin ikinci anlamı "katıla katıla gülmek." (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS VI/1935) şeklinde açıklanmıştır. Türkiye Türkçesinde *gülmekten katılmak* söz grubu "çok gülmek, aşırı derecede gülmek" anlamını taşımaktadır. TS'de¹¹²⁷ *katıl-* (II) fiiline "aşırı derecede gülmek, ağlama, gıdıklanma, korkma vb. tepkiler sırasında, solunum kaslarının kasılmasından dolayı soluk kesilmek" anlamları; *katıla katıla gülmek* ifadesine ise yine "aşırı derecede gülmek" anlamı verilmiştir.

***kül-* (K(>G)Ü(<Ö)L-):**

Türkçenin her döneminde sıklıkla kullanılan *gülmek*¹¹²⁸ fiili ve türevleri Çağatay Türkçesi eserlerinde şu şekildedir:

kül- (BV, ÇFK, DTO, Fİ, FK, GN, GT, HA, HNHD, LÇTO, KZT, LD, LM, MK, MÜN, NH, OSTN, Sİ, ŞHD, ŞT, TEH, TMA) LÇTO'da¹¹²⁹ *kül-* fiiline karşılık "külmek, tebessüm ve ġande étmek, dıġk" anlamları verilmiştir. "Munıġ dék mihr körgeç şād olup külgen zıġı ġāfil/Aylarda bir hem uçramadım yahşı yüzige" Taranan diġer eserlerden seçilen örnekler şu şekildedir:

"... takı behüşliġ ve divāneliġ ve āvāz birle külmeklik ol turur" (ÇFK134a/5)

¹¹¹⁷ Andreas Tietze, a.g.e., s. 59.

¹¹¹⁸ Tuncer Gülensoy, a.g.e., s. 453.

¹¹¹⁹ Suat Ünlü, a.g.e., s. 592.

¹¹²⁰ Günay Karaaġaç, Karaaġaç, Günay(1997), *Lutfi Divanı Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Ankara: TDK Yayınları s. 273.

¹¹²¹ Tietze, a.g.e., 4. Cilt, s.169

¹¹²² Clauson, a.g.e., s. 600.

¹¹²³ Clauson, a.g.e., s. 600.

¹¹²⁴ Hasan Eren, *Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 1999, s. 217

¹¹²⁵ Gülensoy, a.g.e., s. 475.

¹¹²⁶ Ahmet Bican Ercilasun vd. , a.g.e., s. 452.

¹¹²⁷ *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2009, s. 1105.

¹¹²⁸ *Gülmek* sözcüğü ile ilgili çalışmalar için bkz. *Gülmek Kitabı* (editör Emine Gürsoy Naskali) Libra Yayınları, İstanbul 2018; Derya Ersöz, "Türk Dünyası Atasözlerinde Algısal Olarak Gülmek", Uluslararası Genç Akademisyenler Kültür Kongresi, (erişim linki: <https://www.academia.edu.tr/erişim> tarihi: 20.04.2019), Adem Aydemir, "Divanı Lügat-it-Türk'te 'Ağlamak' ve 'Gülmek'", *International Journal of Language Academy*, Volume 2/1 Spring 2014, 247/259.

¹¹²⁹ Şeyh Süleyman Efendi, a.g.e., s. 261.

fehmi ile kül- “anlayıp idrak ederek gülmek” “Mini körüp uşbu yañlıg yâr külse fehmi ile/Fehmi ü idrakim açılğay yârınñ külgüside” (ŞHD 145a/3)

k.-mek “gülme, gülmek” (BV, FK, LM, MK,)

“Köñlide bu za' ferândın âzâr/Külmek ornıda yığlatıp zâr” (LM 973)

“Külmekleride çakın hükmi bar” (MK 82a/10)

“hâlâyık külmekin öz hâlîme körgende yığlar min/Cünün körgil ki çun derdimğa yığlarlar kilür külgüm” (FK 425/8)

“... takı behüşlik ve divânelik ve âvâz birle külmeklik ol turur” (ÇFK134a/5)

k.-mağ “gülmek” (KZT T2b/3-B10a/2, T 26a/10)

külçir- “gülümsemek” “... külçirip şahında gül ü lâlê”(GT 4a/9)

FK,

HBD,

küldür- “güldürmek” (BV, FK, HBD, KZT, LD, MK, NH, NŞ, ŞHD, ŞT)“Şubh-ı vaşl u şâm-ı hicrân dik niçe ' âlem ilin/ Bü'l-ı' acerb hâlimğa gâhî küldürey geh yığlatay” (HBD 201/2)

külegeç güler yüzlü krş. *külgeç, külegeç yüzlük* “güler yüzlü” (AL, Bab., HA, LE, MK)

“Külegeç ve hezzâl kişi édi, fışta bîbâk édi (Bab. 15a/12)”

“Külegeç yüzlük hoş ahlâk ki (3) nifâk küdüretidin bolğay yırak” (MK 86a/2)

külekek “*daima gülen*”(HA 282)

külgeç “gülücü, mütebessim krş. *külegeç*” (LÇTO 260)

külgü “gülüş, gülme krş. *kültkü*” (AL, BV, DTO, FK, KZT, LÇTO, LE, LM MK, NH, ŞHD) DTO'da¹¹³⁰ sözcüğün “gülmek, eğlenmek, hoş görünmek (rire, sourire; riant, souriant)” anlamlarında kullanıldığı belirtilmiş, “Akl ağzığa keltürüp külgü/Közike rühniñ salıp uyku” beyti örnek verilmiştir. LÇTO'da¹¹³¹ da aynı beyit tanık gösterilmiş, sözcüğe karşılık “küliş, çahçaha, dıhç, hânde, külmek, tebessüm, gılcaymek” anlamları verilmiştir. AL'de¹¹³² sözcüğe “külmek” anlamı verilmiştir.

külgü iyle- “gülmek” “Yüzün hacâletidin mihr ile sarğarmış/Ki şubh iyle anıñ ôa' ferândın külgü” (BV 509/5)

külgücü “*gülen, gülcü*”(KZT T35a/13)

kültkü “gülüş, gülme krş. *külgü*” “Şüfi vü zâhid boluptur kültkü/Hîle vü tezvirde asru tülkü” (ŞHD 141b/10)

külüm “gülümseme” (bkz. *külümlü*) (DTO, OSTN, LÇTO) DTO'da¹¹³³ sözcüğe “gülümseme (sourire; souriant)” anlamı verilmiş, Lutfi'nin “Gül dék külümlü goncama bir kün yoluğmadım/Aylarda bir hem uçramadım yañşı yüzige” beyti tanık gösterilmiştir. LÇTO'da¹¹³⁴ da aynı örnek beyit verilmiş, sözcüğe karşılık “dihç, tebessüm, hânde” anlamları verilmiştir. OSTN'de¹¹³⁵ “gülme, gülümseme II/1473” anlamları verilmiştir.

külümlü “gülüşlü, gülümlü” AL'de¹¹³⁶ “külmelü ve külüş” anlamında olduğu, Lutfi'nin bir şiirinde geçtiği ifade edilmiş, tanık olarak da DTO, LE ve LÇTO'daki beyit verilmiştir.

külümse- “yavaş tebessüm etmek”, krş. *külümsü-*” (GN, HA, DTO, LÇTO, LE) DTO'da¹¹³⁷ sözcüğe “gülümsemek (sourire)”; LÇTO'da¹¹³⁸ “Tudağlar tebessüm étmek, yavaş ve lañif dihç, gülme.” anlamları verilmiştir. Her iki sözlükte tanık cümleye yer verilmemiştir.

külümsü- “gülümsemek” krş. *külümse-*” (NH, LE, LM) “Érni ki yapılmayın tişige/Ya' nî ki külümsüp öz eşige” (LM 2087)

¹¹³⁰ Pavet De Courteille, a.g.e., s. 475.

¹¹³¹ Şeyh Süleyman Efendi, a.g.e., s. 260.

¹¹³² Besim Atalay, a.g.e., s. 363.

¹¹³³ Pavet De Courteille, a.g.e., s. 476.

¹¹³⁴ Şeyh Süleyman Efendi, a.g.e., s. 261.

¹¹³⁵ Fatih Erbay, a.g.e., s. 480.

¹¹³⁶ Besim Atalay, a.g.e., s. 363.

¹¹³⁷ Pavet De Courteille, a.g.e., s. 476.

¹¹³⁸ Şeyh Süleyman Efendi, a.g.e., s. 261.

külüşmek “gülüşmek” (BL 248, HA 282, LE 6444)

Eski Türkçede de aynı anlamda olan sözcük için Clauson ‘*kül-* (*g-*) (*laugh; laugh at, smile*) gül-mek’ karşılığını vermiştir. KB’de sözcüğün “gülümsemek (‘to smile’ (properly külümsin-))” anlamında kullanıldığını ifade etmiş, sözcüğün tarihi ve çağdaş lehçelerdeki şekillerini belirtmiştir.¹¹³⁹ Tietze TETTL’de¹¹⁴⁰ sözcüğe (bugün bilinen mânâda) “gülümsemek, kahkaha atmak” anlamını vermiş, Clauson’u referans göstererek sözcüğün ET. *kül-* şeklinde ve aynı mânâda olduğunu belirtmiştir. Räsänen de sözcüğe “gülmek, alay etmek” anlamlarına gelen “lachen” sözcüğünü karşılık olarak vermiş, sözcüğün tarihi ve çağdaş lehçelerdeki şekillerini aktarmıştır: “KB. mtü. kom. çağ. zsk. sag. usw. kül ‘lachen’, jak. kül, osm. trkm. gül, kmk. küle, kaz. Köl, çuv., kol, kul id.”¹¹⁴¹ Adem Aydemir ise *kül-~gül-/gülmek* sözünün kökünün ‘ün, şan, şayia’ anlamındaki ‘kü’ ve aynı kökten gelen yansıma ses ‘kül-’ kökünden geldiği görüşündedir ve bu görüşünü EDAL müelliflerinin; *Kü(b)*: “Fame, wisdom, famous, OTürk. *kü* (Orkh., OUygh.): Karakh. *kü* (MK, KB); Az. *küj* ‘roar’; Turkm. *Küj*, Kirgh. *kü* ‘sound, roar’, *külük*, Kaz. *Külük*, Khak. *kü-lük*, Shr. *küg* (Radl.); Oyr. *kü* ‘roar’, *külük*.” şeklindeki yaklaşımlarının da desteklediğini belirtmiştir.¹¹⁴² Gülensoy sözcüğün KT., UYg., DLT’de *kül-* şeklinde olduğunu belirtmiş, OT. (DLT)’deki *külçir-* (külçir-<*külçir-r<*kül-) fiilinin “gülümsemek” anlamında kullanıldığı ifade etmiştir.¹¹⁴³

EUTS’ye¹¹⁴⁴ göre *kül-* fiili ve türevleri şunlardır: “*kül-* “gülmek”, *külçir-* “gülümsemek”, *kültür-* “güldürmek”, *külün-* “gülümsemek, sırtmak” TT 1., 8, 39, *külüş-* “gülüşmek, gülüşme”, *külüşüg/k* “gülüş”.

DLT’de *kül-* fiili ve türevleri şu şekildedir:

kül (*g-*): “gülmek” (DLT II: 260) *Küldi er* “Adam güldü.” (DLT II: 35). ”

külgen “daima gülen” *külgen er* “Çok gülen adam demektir. Bunun emri hazırı ‘*kül* dür.” (DLT II: 54).

külgü “gülüş, gülme” (DLT I: 96). bkz. *kültgü*

külgüci “gülücü” (DLT II: 51).

külgüsüz (DLT I: 96).

külsir-: “gülümsemek, gülümser görünmek” (DLT II: 196). “*Külsirgen er*/Daima gülümseyen adam” (DLT II: 256).

külümsin- “gülümsemek, güler görünmek, gülümsenmek” (DLT I: 20), “*Er külümsindi*/ Adam güler göründü, gülümsedi. Gerçekten gülmediği halde güler göründü.” (DLT II: 259). “*Ol maña telim külümsindi*/ O, bana çok güler göründü.” (DLT II: 260). “*Men küleren*/ Ben gülerim. (DLT II: 65).

kültür- “güldürmek” (DLT II: 195).

külünç “gülünç” (DLT III: 374).

külüş- “*Budhun kamuà külüşdi*/ Halk hep gülüştü.” (DLT II: 110).

DLT dışındaki Karahanlı Türkçesi eserlerinde *kül-* fiili ve türevleri şu şekildedir:

“*kül-* “1. Gülmek. (KB 6341, AH 172, TİEM 73 169r/4er) 2. Alay etmek, alçaltmak, alay konusu etmek.” (TİEM 73 325v/3), *külçir-* “gülümsemek” (KB 3845, AH 205, TİEM 73 275v/6, AH 205) *küldür-* “1. Güldürmek. 2. Güldürmek, gülme hasletini halk etmek.” (KB 3595, TİEM 73 389v/3), *külgüci* “gülen kimse” (KB 1145), *külünç* “gülünç; gülüş, kahkaha” (KT), *külüş-* “hep birlikte gül-mek, gülüşmek”(DH), *kültgü* “hülüş, gülme; kahkaha”.¹¹⁴⁵

¹¹³⁹ S.G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford 1972.

¹¹⁴⁰ Andreas Tietze, a.g.e, 3. Cilt, s. 305.

¹¹⁴¹ Martti Rasanen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki 1969, s. 307.

¹¹⁴² Adem Aydemir, “Divanü Lügat-it- Türk’te’ Ağlamak’ ve ‘Gülme’”, *International Journal of Language Academy*, Volume 2/1 Spring 2014, s. 253.

¹¹⁴³ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, 1. Cilt, TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 394.

¹¹⁴⁴ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1993, Enderun Kitabevi, s. 81.

¹¹⁴⁵ Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Kitabevi, Konya 2012, s. 627-628; Emek Üşenmez, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya 2006, s. 297.

TİEM'de sözcüğün “tañlar sän anlar külärlär (TİEM 73325v/3)”¹¹⁴⁶ cümlesinde “alay etmek, alçatmak” anlamında kullanılması dikkat çekicidir. *Harezm Altnordu Türkçesi Sözlüğü*'ne göre Harezm Türkçesinde *kül-* fiili ve türevleri şu şekildedir:

“*külgen* "gülen, neşeli", *külmek* "gülme", *külçir-* "gülümsemek, gülmek", *külçire-* "gülümsemek, gülmek", *külçiret-* "güldürmek, gülümsetmek", *küldür-/kültür-* "güldürmek, sevindirmek", *külegen* "çok gülen", *külgü* / *külkü* "gülme, eğlence", *kültgü* "eğlence, şamata (krş. *külgü, külkü*)", *külümsi-* "gülümsemek, gülmek", *külümsin-* "gülümsemek, gülmek", *külüş-* "gülüşmek".¹¹⁴⁷

İbnü Mühenna Lugatı'nda *kül-* fiili ve türevleri “*kül-* “gülme” küldük 67b/10, *külegen* “çok gülen” 73b/2, *külgen* “gülen” 73b/2, *külkü* “gülme” 155/4, *külmek* “gülme” 74a/6, 100a/4, *külgü* “maskara” 129b/7, *külüglü* “gülen” 73a/10.”¹¹⁴⁸ şeklindedir. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*'ne göre Kıpçak Türkçesinde *kül-* fiili ve türevleri şu şekildedir: “*küldür-* güldürmek, *küleç* çok gülen kimse, *kültkün* gülüş, gülme”.¹¹⁴⁹

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü'nün¹¹⁵⁰ birinci cildinde Çağdaş Türk lehçelerinde *gül-* fiiline karşılık olarak kullanılanlar şu şekilde sıralanmıştır: “Azeri Türkçesi *gülmäk*, Başkurt Türkçesi *kölöv*, Kazak Türkçesi *külöv*, Kırgız Türkçesi *külü*, Özbek Türkçesi *külmäk*, Tatar Türkçesi *kölü*, Türkmen Türkçesi *gülmek*, Uygur Türkçesi *külmäk*.”

Anadolu ağızlarında sadece *gül-* fiili ve türevlerini değil, ağızlarda gülme hâllerini karşılayan sözcüklerin zengin olduğunu göstermek adına “yüksek sesle, çirkin ve kaba şekilde gülmek, çok gülmek, katılmak, istekle içten gülmek, kahkaha ile gülmek, kahkaha atmak, fıkır fıkır gülmek, katıla katıla gülmek, canı gülmek istemek, yüksek sesle konuşup gülmek, kahkahaya yakın bir sesle kıkır kıkır gülmek, fazla gülmek, ses çıkararak ve sürekli gülmek, kesik kesik gülmek, arsızca gülmek, gevrek gevrek gülmek, dişlerini göstererek gülmek, sırtmak” gibi çeşitli gülme hâllerini karşılayan sözcükleri de aktarmak yerinde olacaktır:

aksesine gülmek “Alay etmek.” (*Antakya -Hat.) (DS I/ 161)

bayım bayım bayılmak “1. Çok gülmek, katılmak. (Dereçine *Sultandağı -Af.) (DS XII/ 4450)

çakkıramak “İstekle içten gülmek.” (-Mğ.) (DS III/849)

çakırdamak “Kahkaha ile gülmek.” (Denizli, Beşikdüzü *Vakfikebir -Tr.) (DS III/ 1044)

fah fah gülmek [*fak fak gülmek, fakır fakır gülmek, fangıl fangıl gülmek*] “Yüksek sesle, kahkaha ile gülmek.” (*Mucur -Krş.; Bahçeli *Bor -Nğ.) (DS V/ 1830)

[*fak fak gülmek*]: (Danışman *Fat-sa -Or.)

[*fangıl fangıl gülmek*]: (*Ermenek -Kn.)

fak çekmek “Kahkaha atmak.” (*Tirebolu -Gr.)

fak fak gülmek [-> fah fah gülmek]

fangıl fangıl gülmek [-> fah fah gülmek] (DS V/ 1833)

fıkramak (II) “Fıkır fıkır gülmek.” (Dallica *Nazilli -Ay.; *Fethiye ve çevresi -Mğ.; Hisarcık Ky.; -Nğ.) (DS V/ 1851)

gatılmak (II) “Katıla katıla gülmek.” (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS VI/ 1935)

gülesimek “Canı gülmek istemek.” (*Düzce -Bo.) (DS VI/ 2219)

hakıramak “Yüksek sesle konuşup gülmek.” (Darıveren, Oğuz *Acıpayam, Honaz köyleri -Dz.; Üçanlar *Kavak -Sm.; *Bulancak -Gr. köyleri; -Sv.; Bağyaka *Finike -Ant.) Kahkahayla gülmek. (*Gelendost, Bağlıllı *Şarkıkaraağaç -Isp.; Baş-pınar *Tefenni, Kurna -Brd.; Oğuz *Acıpayam, Çöplü *Çivril, Yukan-seyif *Çal, Bereketli *Tavas -Dz.; Sankavak -Es.; *Kandıra -Kc.; *Kurşunlu -Çkr.; Kuzköy *Ünye -Or.; Karkincık *Artova -To.; *Erciş -Vn.; Bertiz -Mr.; Çanlıh *Ayaş, Mühye -Ank.;

¹¹⁴⁶ Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, s. 627.

¹¹⁴⁷ Suat Ünlü, *Harezm Altnordu Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Kitabevi, Konya, s. 362.

¹¹⁴⁸ Savaş Karagöz, *İbnü Mühenna Lugatı*, Kesit Yayınları, İstanbul 2018, s. 287.

¹¹⁴⁹ Recep Toparlı vd., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 167-168.

¹¹⁵⁰ Ahmet Bican Ercilasun vd., a.g.e., s. 292-293.

Bahçeli *Bor -Nğ.; ören *Fethiye -Mğ.) [hakıldamak]: (*Erciş -Vn.) [hakkıldamak]: (*Erciş -Vn.) [hakkırdamak]: (-Nğ.) [hangındamak]: (Karkincık *Artova -To.) (DS VII/ 2254)

hakırdım çekmek Gülüp oynamak, gürlütü yapmak: *Çocuklar her zaman hakırdım çekersiniz artık yeter.* (Erenyaka *Akseki -Ant.) (DS VII/ 2254)

hakramak Çok hızlı ve bağırarak konuşmak, gülmek. (-Gr.) (DS VII/ 2254)

hangırdamak [*hankırdamak* (I), *hankırnak* (I), *hankırtırmak*] “1. Yüksek sesle, çirkin ve kaba şekilde gülmek”: *Ne hangırdıyorsun, ayıp değil mi?* (Bozan -Es.; -Sm.; -To.; ve köylei; Bayadı -Or.; Uhişiran *Şiran -Gm.; *Gürün, *Koyulhi-sar, *Şarkışla-Sv.; *Bünyan, *Pı-narbaşı -Ky.; *Bor, -Nğ.; *Ermenek -Kn.; Yapıntı *Mut ve köyleri, Tozkovan *Gülmar, -İç.; Yerkesik -Mğ.) (DS VII/2274)

harıl harıl gülmek [->*harıldamak* (i) -i] *harkıldamak* (I) [*harkıl harkıl gülmek*] 1. “Gürültülü şekilde kahkaha ile gülmek.” (Başpınar *Tefenni -Brd.; Darıveren, Oğuz *Acıpayam -Dz.; *Ahlat -Bt.; *Fethiye ve köyleri, Yerkesik, *Milas -Mğ.) [harkıl harkıl gülmek]: (Oğuz *Acıpayam -Dz.) (DS VII/ 2289)

hingildemek (I) “Çocuklar toplanarak kıs kıs gülmek.” (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS VII/ 2387)

hingirdemek 1. “Gülmek, ses çıkararak gülmek.” (Yeniköy -Ba.; Tokat -Es.; -Çr.; -To.; Süme *Balıncak -Gr.; *Saray -Tk.) (DS VII/ 2387)

hingirdeşmek “Ses çıkararak gülüşmek.” (Bayat *Emirdağ -Af.) (DS VII/ 2387)

hingir hingir “Kahkahaya yakın bir sesle kıkır kıkır gülmek.” (*Antakya -Hat.; -Ank.) (DS VII/ 2387)

hingirti “Cilveli gülüş.” Ne bu hingirti. (*Antakya -Hat.) (DS VII/ 2387)

hokramak (III) Fazla gülmek. (Honaz -Dz.; *Marmaris -Mğ.) (DS VII/ 2395)

ılışma Arsızca sırtarak gülme. (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS VII/ 2472)

kakır kakır gülmek “Ses çıkararak ve sürekli gülmek”: Çocuk kakır kakır gülüp durma ! (Bahçeli *Bor -Nğ.) (DS VIII/ 2603)

keşine güldürmek “Durumuna güldürmek.” (-Nğ.) *keşine gülmek* “Durumuna gülmek.” (DS VIII/ 2771)

kıkırdemek [*kıkırdamak* (III), *kikre-mek*] “Kıkır kıkır gülmek.” (*Mudanya -Brs.; *Kandıra -Kc.; Camili *Ayaş -Ank.; Çavuşköy *Babaeski -Krk.) (DS VIII/ 2791)

kıypınmak (II) “Arsızca gülmek, yılmışmak.” (Dombaylı *Salihli -Mn.) (DS VIII/ 2859)

kikirdemek “Gevrek gevrek gülmek.” (Çığrı *Dinar -Af.; *Yalvaç -Isp.; Başpınar *Tefenni -Brd.; Oğuz *Acıpayam, Yukarıseyit *Çal, Sö-gütj Honaz -Dz.; *Alaşehir -Mn.; Yeniköy *Susurluk -Ba.; iğneciler *Mudurnu -Bo.; *Zile -To.; *Tirebolu -Gr.; -Ezm.; *Afşin ve köyleri -Mr.; *Gürün, *Koyulhisar -Sv.; Çukurkuyu *Bor-Nğ.; *Mut ve köyleri-İç.; Çomaklıdede *Korkuteli -Ant.; *Milas -Mğ.) (DS VIII/ 2870)

kikirdemek “Kıkır kıkır gülmek.” (Pınarlıbelen *Bodrum -Mğ.) (DS XII/ 4559)

kikiremek “Kesik kesik gülmek.” (Nef-siköseli *Görel -Gr.) (DS VIII/ 2870)

kingir kingir “Kıkır kıkır (gülmek için).” (*Bor -Nğ.) (DS VIII/ 2873)

ofutmak (I) “Yaptığı muzipliği anlatarak gülmek.” (Civanyaylağı *Mersin -İç.) (DS IX/ 3266)

[öyğünmek]: (-Çr.) 2. Alaylı gülmek. (Incekum *Si-lifke -İç.) (DS XII/ 4630)

pısır pısır [->pısıl pısıl] pıskırmak (I) [pıshırmak] Yersiz, gereksiz gülmek. (Sarıkavak -Es.) (DS XII/ 4647)

sıntarmak “Arsızca gülmek, sırtarmak.” (Kuz *Akkuş -Or.) (DS X/ 3619)

sırtarmak (I) “Dişlerini göstererek gülmek, sırtmak.” (Bayat *Emirdağ -Af.; *Eğridir -Isp.; *Çal -Dz.; Tepeköy *Torbalı -İz.; *Lapseki -Çkl.; *Düzce -Bo.; *Kurşunlu -Çkr.; -Sm.; *Merzifon -Ama.; Erkinis *Yusufeli -Ar.; *Antakya -Hat.; Maksudlu *Şarkışla -Sv.; -Yz.; *Develi -Ky.; Bahçeli, *Bor -Nğ.; *Ermenek -Kn.; -Ada.) (DS X/ 3619) (DS XII/ 4718)

sırtarmak (I) 1. Dişleri görünür biçimde gülmek, sırtmak. (Antakya ve çevresi -Hat.; *Bor -Nğ.) (DS XII/4692)

şakkılmak “Kahkahayla gülmek.” (-Ezm.; -Eze.; -Sv.) (DS X/ 3737)

şakkıldamak 1. Sesli gülmek, kahkaha atmak. (-Kr. ve köyleri) (DS XII/ 4718)

şaramak “Çok gülmek.” (İğdecik -Isp.) (DS X/ 3737)

takılamak (I) “Yüksek sesle gülmek.” (*Mersin ve köyleri -İç.) (DS X/ 3807)

takılaşmak “Kahkahayla gülmek.” (Uğurlu *Ermenek -Kn.) (DS XII/ 4734)

tin tin kaymak Çok gülmek, katılmak. (*Ezine -Çkl.) (DS X/ 3917)

uğunmah, uğunmak [ugunmah] Çok ağlamaktan, çok gülmekten ya da acıdan kendinden geçmek. (DS XII/4783).

yılışmak (I) 1. Kendini sevdirmek, hoşla gitmek, ilgi toplamak için soğuk, yapma bir tavır takınmak, gülmek. (*Eğridir köyleri -Isp.; Salda *Yeşilova -Brd.; Oğuz *Acıpayam -Dz.; *Bozdoğan -Ay.; *Urta -İz.; *Alaşehir -Mn.; -Brs.; Tokat -Es.; *Kandıra -Kc.; iğneciler *Mudurnu -Bo.; *Akyazı ve çevresi -Sk.; *Kurşunlu -Çkr.; -Sn.; -Sm.; *Merzifon ve köyleri -Ama.; -To.; Bayadı, *Ünye -Or.; *Maçka ilçe ve köyleri -Tr.; *Afşin -Mr.; Hacıilyas *Koyulhisar, *Şarkışla, *Gürün -Sv.; Köşker -Krş.; Kızılviran *incesu, Afşar köyleri *Pınarbaşı, *Bünyan -Ky.; Bahçeli. *Bor -Nğ.; *Ermenek -Kn.; -Ada.; *Mut ve köyleri -iç.; *Milas -Mğ.; *Lüleburgaz -Krk.) (DS XI/4270)

yılışmak Gülümsemek. (DS XII/4821).

yınnaşmak (I) “Arsızca gülmek, şımarmak.” (-Çkl.; -Ky.) (DSXI/4273)

mışkar-

DTO'da¹¹⁵¹ sözcüğe “alay etmek, dalga geçmek, gülümsemek (se moquer, railler; sourire. Conf. L'arabe *maşharat*)” anlamları verilmiş, Arapça *maşharat* sözcüğünden geldiğine işaret edilmiştir. Bu anlamda gülmenin alay etmek için gerçekleştiği anlamı vardır çünkü gülmenin nezaket, üstün görme, kabalık gibi eğilimlerinden biri de alay etmektir. LÇTO'da¹¹⁵² *mışkar-* fiiline karşılık “beyle, suhriyye, lafife etmek, istihzâ etmek, mizâka almak, külmek, tebessüm etmek, maskara tutmek” anlamları verilmiştir. Her iki sözlükte de tanık cümleye yer verilmemiştir. Bu noktada Clauson'un *kül-* fiilinin etimolojisini açıklarken işaret ettiği ve “hapax legomenon” olarak nitelendirdiği *bışkar-* fiili dikkati çekmektedir: (Rif. 105 bışkar- Hap. leg.?)¹¹⁵³ *İbnü Mühenna Lugatı*'nda¹¹⁵⁴ geçen *bışkar-* “tebessüm etmek” 715-*bışkır-* 88A/11 (*bışkırdı*) fiili, *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*'ne göre Harezmi Türkçesinde şu şekildedir: “*bışkır-* “gülümsemek, *bışkır-*“gülümsemek”, *bışkırış-* “gülümseşmek, karşılıklı gülmek”¹¹⁵⁵

Her ne kadar DTO'da *mışkar-* fiilinin Arapça kökenli *maşharat* sözcüğünden türetilmiş bir fiil olduğu belirtilse de Çağatay Türkçesinde *maskara* yerine daha çok *masòara* ve aynı kökten “alay etmek” anlamına gelen *temesòur kıl-* fiilinin kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla *mışkar-* fiilinin b->m- değişimine uğradığı, “gülümsemek, tebessüm etmek” anlamlarına gelen *bışkır-*~*bışkar-* fiilinin bir varyantı olma ihtimali düşünülebilir. *Bışkır-* fiili ise <*bis (ses taklidi) isim köküne geçişsiz fiil yapan *+kır-* isimden fiil yapım ekinin gelmesi ile oluşmuştur. DS'de *pışkırmak* sözcüğüne “aksırmak” dışında “yersiz, gereksiz gülmek. (Sarıkavak -Es.) (DSXII/4647)” anlamı da verilmiştir.

TS'de¹¹⁵⁶ *maskara* (<Ar. *maşhara*) sözcüğü ile oluşturulan birleşik fiiller şu şekildedir: “*Maskara etmek* “1. Bir kimseyi veya şeyi gülünç ve şerefsiz duruma düşürmek”, “2. Bir şeyi bozmak, berbat etmek”; *maskarasını çıkarmak* “birini rezil etmek, küçük düşürerek gülünç duruma sokmak”; *maskaraya almak* “biriyle eğlenmek, alay etmek”; (birini) *maskaraya çevirmek* “gülünç bir duruma sokmak”.

2.2. Yardımcı Fiille Kurulan Birleşik Fiiller

2.2.1. Ar. İsim + Yardımcı Fiil

kahkaha (<Ar.) “Sesle ve çok gülmek” ***kahkaha kıl-*** “yüksek sesle gülmek”

“Sin ki bezm-i ‘ış ara her dem kıılır-sin kahkaha/Ni gamıñ andın ki yığlar-min gamıñdın hây hây (FK 617/5, LE 5989)”

¹¹⁵¹ Pavet de Courteille, a.g.e., s. 499.

¹¹⁵² Şeyh Süleyman Efendi, a.g.e., s. 277.

¹¹⁵³ S. G. Clauson, a.g.e., s. 715.

¹¹⁵⁴ Savaş Karagöz, *İbnü Mühenna Lugatı*, Kesit Yayınları, İstanbul 2018, s. 210

¹¹⁵⁵ Suat Ünlü, a.g.e, s. 95.

¹¹⁵⁶ *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2009, s. 1349.

mütebessim (<A.) “gülümseyen, gülen” **mütebessim bol-** “gülmek, gülümsemek”

“Alar mütebessim bolup dediler (TEH710a11)”

tebessüm (<A.) “gülme, gülümseme” **tebessüm ét-** “gülmek, gülümsemek”

“Baķıp tebessüm éter pîr-i deyr ü muğbeçe/Bu deyr ara küler el-kıssa şeyh u şab maņa (NH 47/03)”

tebessüm eyle- “gülmek, gülümsemek”

“Geh biyik geh pest giryân körseniz’ uşşaknı/ Fâş külmes siz nihân bārī tebessüm eyleniz (NH 365/02)”

tebessüm iyle- “gülmek, gülümsemek”

“Cânım içre kîrpiki nişi tişük kılğan kibi/ Bilgürür ağızı tebessüm iylegeç ol ikki leb (BV 45/2)”

tebessüm kııl- “gülmek, gülümsetmek” (Bab., GT, Fİ, HNHD, NH, ŞHD)

“Tebessüm kııldı çün işitti Hārūn/Ri’ âyet birle anı kııldı Qārūn (YED 91)”

2.2.2. Far. İsim+ Yardımcı Fiil

ḥandān (<Far.) “gülücü, gülen, sevinçli” **ḥandān bol-** “gülmek, sevinmek” (NH, FK)

“Bir tebessümga lebidin cānnı birdim sūd üçün/Cānım alıp la’ li anıñ bolmadı ḥandān ni sūd (FK 131/3)”

ḥandān eyle- “güldürmek, sevindirmek”

“Ni bahārīde şād bol çendān/İyleben özni gül kibi ḥandān (MÜN M783a27)”

ḥandān ol- “gülmek, sevinmek” (NH 246/02)

nüş-hand (<Far. *nüş*+ Far. *oand*) “tatlı gülüşlü” **nüş-ḥand ét-** “tatlı tatlı gülmek, tebessüm etmek”

“Lebiñde nüş u zehr-hecr ağızımda tañ érmes kim/Maņa her zehr-ḥand olğanda ol bir nüş-ḥand étmiş (NH 457/05)”

şeker-ḥand (<Far. *şeker*+ Hint.+ Far. *ḥand*) “tatlı gülüş ”

şeker-ḥand ét- “tatlı tatlı gülmek, içten gelerek gülmek”

“Ger açığ yıǵlar Nevāyī def’ iğa ey şūḥlar/ Nétti allında turup bir dem şeker-ḥand étseñiz (NH 367/07)”

şeker-ḥand eyle- “tatlı tatlı gülmek, içten gelerek gülmek”

“Yıǵlasam aççıǵ melül olmaķ nédür ey ḥūblar/ Hezl üçün gÀhi baķıp siz hem şeker-ḥand eyleniz (NH 366/05)”

şeker-ḥand kııl- “tatlı tatlı gülmek, içten gelerek gülmek” “Köñlüm açılması hergiz ğam-ı işk içre meger/Açka sēn bir anı ğonçenđe şeker-ḥand kıılıp (NH115/02)”

zehr-ḥand (<Far. *zehr*+ Far. *ḥand*) “acı acı gülme”

zehr-ḥand ét- “acı acı gülmek”; “Maņa devrān aǵu bérđi aņa nüş/ Mén étsem zehr-ḥand eyler şeker-ḥand (NH 208/06)”

zehr-ḥand eyle- “acı acı gülmek”

“Bolǵalı ḥūn-āb hicrandın Nevāyī telḥ-kām/Gāh yıǵlar açığ açığ gāh eyler zehr-ḥand (NH 192/07)”

zehr-ḥand ol- “acı acı gülmek”

“Lebiñde nüş u zehr-hecr ağızımda tañ érmes kim/Maņa her zehr-ḥand olğanda ol bir nüş-ḥand étmiş (NH 457/05)”

SONUÇ

Eski Türkçeden beri metinlerde sıklıkla geçen *gülmek* “Yıga bir, külke her hil” Uygur atasözünde ifade edildiği gibi çeşit çeşittir. Çalışmada taranan eserler neticesinde *kül-* fiili dışında Çağatay Türkçesinde gülme çeşitlerini karşılayan “*ağna-*, *aķuķ-*, *cıcaı-*, *çırçay-*, *ğılcaı-*, *ırcay-*, *kaķala-*, *kaıl-*, *külçir-*, *külümse-* ve *külümsü-*, *mıskar-*” fiilleri tespit edilmiş; fiillerin kaynaklarda geçen anlamları aktarılmış; ardından bu sözcüklerin geçtiği eserler ve tanıklı örnekler verilmiştir.

Çağatay Türkçesinde *kül-* fiili dışındaki gülme hâllerini karşılayan fiillerden biri olan *agna-* fiilinin bugünkü karşılığı olan “gülmekten bayılma hâli” çalışmanın giriş bölümünde bahsedilen felsefi kuramlardan “psikofizyolojik kuram veya Spencer’in boşalım kuramı”na göre açıklanabilir. Bu kurama göre yoğun ruhsal durumdan daha az yoğun olan bir başkasına aniden geçilmesi insanda “enerji taşması”na yol açmaktadır. Bu enerji taşması vücudun gülerken gerçekleştirdiği fiziksel faaliyetlere yansımakta, gülen kişinin kaslarının gevşemesine yol açmaktadır. Kişinin kaslarının gevşemesi, enerji taşması kendisinden geçmesine yol açmaktadır. Bu durum “yerde yuvarlanmak, debelenmek, kendinden geçmek” anlamlarında kullanılan *agna-* fiilinin Çağatay Türkçesinde “gülmekten bayılmak” anlamında da kullanılmasına açıklık getirmektedir. “Kahkaha atarken kendini kaybetmek, aklını kaybedecek şekilde gülmek, bayılacak derecede kahkaha ile gülmek” anlamları verilen *akuk-* fiili de yine psikofizyolojik kuram veya Spencer’in boşalım kuramına göre değerlendirilebilir. Bu tanımlardaki “kendini kaybetmek, aklını yitirmek” ifadeleri akla Antik çağ yazarlarının gülmeyi insanın gülerken kontrolünü kaybettiği gerekçesiyle çirkinliğin ifadelerinden biri olarak görmelerine dair düşüncelerini hatırlatmaktadır. Dolayısıyla tanımlara gülen kişinin gerçeklik ile şuur algısının değişmesi durumu yansımaktadır.

Sadece ML’de geçen *cıca-* fiiline “kahkaha ile gülmek” karşılığı verilmiştir. Gülme çeşitlerinden biri olan kahkaha, gülmenin hem görsel (açık ağız) hem de işitsel (yüksek ses) olarak dışa vurulmasıdır. LÇTO’da “kahkaha ile gülmek” anlamı verilen ve *cıca-* fiilinin bir varyantı sayılan *çircay-* fiiline OSTN’de “birisi veya bir şeyle alay etmek, zevklenmek”; CSS’de “bıyık altından gülmek, sırtıtmak (grinsen, ricaner)” anlamları verilmiştir. Üç eserde farklı karşılıklar verilen sözcük gülmenin çeşitli hâllerini içermektedir. OSTN’de verilen anlam alaycı gülmeyi karşılamaktadır. Bu tanımlama “üstünlük hissi ve gülünen nesnenin değersizleşmesi kuramı”na göre gülmenin küçümseme, alaya alma amacıyla kullanılabileceğini göstermektedir. CSS’de verilen “bıyık altından gülmek, sırtıtmak” anlamı da samimiyezsiz, zoraki, yalandan gülüşü ifade etmektedir. Memnuniyetsizliği bildiren “sırtıtmak” aynı zamanda “alay belirtir bir biçimde gülmek”tir. Dolayısıyla CSS’deki tanım “alay etmek” anlamını barındırdığından OSTN’deki tanımdan çok uzak bir anlamı barındırmaz. DTO’da “aklını yitirmek”, LÇTO’da hem “kendisinden geçmek” hem de “abes yere gülmek” anlamlarının verildiği *ğilcay-* fiili “kendinden geçerek gülme hâli”ne toplumun yaklaşımını, bu tarz gülmenin pek hoş karşılanmadığını, abes bulunduğunu hissettirmektedir. Dolayısıyla *ğilcay-* fiili psikofizyolojik kuram veya Spencer’in boşalım kuramı bağlamında değerlendirilebilir. “Dişlerini göstererek gülmek, sırtıtmak” anlamına gelen *ırcay-* fiili ise yine *çircay-* fiilinde açıklandığı üzere memnuniyetsiz gülüşün, alayın bir ifadesidir. Nitekim *cıca-*, *çircay-*, *çicay-çicay-* fiillerinin Moğolca kökenli *ırcay-* fiilinin varyantları olduğu görüşü söz konusu fiillerin “sırtıtmak” anlamını taşıdıkları için tutarlıdır. Bu fiiller alay anlamını barındırdığı için üstünlük hissi ve gülünen nesnenin değersizleşmesi kuramı bağlamında değerlendirilebilir. “Gıdıklamak, tavukların çıkardığı ses, için için gülmek, kıkırdamak” anlamlarında kullanılan *kaçala-* fiilinin tanımlanmasında kıkır kıkır diye gülerken (kıkırdarken) çıkan ses ile tavukların gıdıklarken çıkardığı ses arasında ilgi kurulmuş olması muhtemeldir. Çağatay Türkçesindeki *külçir-*, *külümse-* ve *külümsü-* fiilleri ise gülmenin hafif derecedeki biçimini, tebessümü karşılayan fiillerdir. LD’de geçen “gülmekten nefesi tıkanmak” anlamına gelen *katıl-* fiili ise Türkiye Türkçesinde de kullanılmaktadır, tanımda gülmenin fizyolojik etkileri üzerinde durulmuştur. “Gülmek, alay etmek, dalga geçmek, gülümsemek” anlamlarına gelen *mışkar-* fiili de yine üstünlük hissi ve gülünen nesnenin değersizleşmesi kuramı (ahlâkî kuram ya da kötümser kuram) bağlamında değerlendirilir. Bu gülme hâli narsisizmin ve üstünlük duygusunun verdiği haz ile açıklanmaktadır.

Nevâî’nin eserlerinde görülen *kaçkaha kı-* “sesle ve çok gülmek”; *tebessüm ét-/eyle-/kı-* ve *mütebessim bol-* “gülümsemek (hafifçe gülmek)”, *nüş-ğand ét-* “tatlı tatlı gülmek, gülümsemek”; *şeker ğand ét-/eyle-/körgüz-/kı-* “tatlı tatlı gülmek, içten gelerek gülmek”; *zehr-ğand ét-/eyle-/ol-* “acı acı gülmek” gibi yardımcı fiile kurulan birleşik fiiller yine gülme çeşitlerini tanımlamaktadır. Nevâî şiirlerinde genellikle gülmek ile ağlamak ya da tatlı tatlı gülmek ile acı acı gülmek kavramlarını bir arada kullanarak tezat sanatından yararlanmışlardır. Örneğin NH 366/05, 367/07’de *şeker-ğand ét-/eyle-*

ile *yıgla-* fiilleri bir arada kullanılmıştır. NH 192/07'de ise acı acı gülmenin ağlamakla eşdeğer tutulduğu “Gâh yıgılar açığ açığ gâh eyler zehr-ḥand” dizesinden anlaşılmaktadır. Gülmek ve ağlamak insanın duygusallığının yansımaları olduğu için birbirini çağrıştırmaktadır. İnsanın normalden sapanaya güldüğü ve ağladığı, zaman zaman acıya da gülere tepki verdiği düşünülürse şiirlerde bu iki fiilin bir arada kullanılmasının nedeni anlaşılmaktadır çünkü ağlamanın gülmenin karşıtı değil bir çeşidi olduğu görüşü yaygındır.

Çalışmada gülme çeşitlerini karşılayan fiillerin Anadolu ağızlarındaki karşılıklarına da bakılmış, Anadolu ağızlarının gülme hâllerini karşılayan sözcükler yönünden oldukça zengin olduğu, “yüksek sesle, çirkin ve kaba şekilde gülmek, çok gülmek, katılmak, istekle içten gülmek, kahkaha ile gülmek, kahkaha atmak, fıkır fıkır gülmek, katıla katıla gülmek, canı gülmek istemek, yüksek sesle konuşup gülmek, kahkahaya yakın bir sesle kıkır kıkır gülmek, fazla gülmek, ses çıkararak ve sürekli gülmek, kesik kesik gülmek, arsızca gülmek, gevrek gevrek gülmek, dişlerini göstererek gülmek, sırtıtmak” gibi gülme hallerini karşılayan çeşitli sözcükleri barındırdığı görülmüştür.

Çalışma gülmenin çok boyutlu ve çok anlamlı bir davranış olduğunu bu nedenle çeşitli sözcüklerle karşılandığını; gülmenin alaycılık, üstünlük eğilimlerinin olduğunu, gülme hâllerinin isimlendirilmesinde ve tanımlanmasında gülmenin nedeni, derecesi, düzeyi, şekli, süresi, zamanı, zemini, gerçeklik ve şuur algısı gibi nedenselliklerin etkili olduğunu ortaya çıkarmıştır.

ESER KISALTMALARI

AL: *Abuşka Lügati*

Atalay, Besim (1970), *Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Kaçalın, S. Mustafa (2011), *El-Luğātu'n-Nevā'iyye ve'l-İstişhādātu'l-Çağata'iyye (Giriş-Metin-Dizinler-Tıpkıbası)*, Ankara: TDK Yayınları.

Bab.: Baburnâme

Şen, Mesut (1993). *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur 'Baburname', Giriş-Metin (Kabil ve Hindistan Bölümleri) Açıklamalı Dizin*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Duygu Koca (2013), *Babur-Nâme'nin [1b-60b] Arasındaki Bölümünün Gramatikal Dizini ve Sözlüğü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BD: *Bâbü'r Dîvânı*

Yücel, Bilal (1995), *Bâbü'r Dîvânı*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

BL: *Behdset-ül-Lugat*

Thúry, J. (1903), *A "Behdset-ül-Lugat" Czimü Csagataj Szotar*, Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akademia.

BV: *Bedayi' u'l-Vasaṭ*

Türkay, Kaya (1988), *Bedâyi'u'l-Vasaṭ (İnceleme-Metin-Dizin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Türkay, Kaya (2002), *Ali Şîr Nevâyî- Bedayi' u'l-Vasaṭ, Üçünçü Dîvân*, Ankara: TDK Yayınları.

CSS: *Çagataische Sprach Studien*

Vámbéry, Ármin (1867), *Çagataische Sprach Studien*, Leipzig: Philo Press.

ÇFK: *Çağatayca Fıkıh Kitabı*

Erbay, Fatih (2003), *Muhammed Bin Ahmedü'z Zâhid'e Ait Çağatayca Bir Fıkıh Kitabı (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

ÇTS: *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*

Ünlü, Suat, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Kitabevi, Konya 2013.

DLT: *Divânü Lûgat-it-Türk*

Atalay, Besim (1939), *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*, Ankara: TDK Yayınları.

Atalay, Besim (1940), *Divânü Lûgat-it-Türk Tecümesi II*, Ankara: TDK Yayınları.

Atalay, Besim (1941), *Divânü Lûgat-it-Türk Tecümesi III*, Ankara: TDK Yayınları.

Atalay, Besim (1943), *DivânüLûgat-it-Türk Dizini IV*, Ankara: TDK Yayınları.

DS: *Derleme Sözlüğü*

Derleme Sözlüğü 1963-1982, I-XII. Cilt, Ankara: TDK Yayınları.

DTO: *Dictionnaire Turc-Oriental*

Courteille, Pavet De (1870), *Dictionnaire Turc-Oriental*, Paris.

EDPT: *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish.*

Clauson, S.G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

EUTS: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*

Caferoğlu, Ahmet (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Fİ: *Firdevsü'l-İkbâl*

Kahya, Hayrullah (2010), *Mûnis ve Âgehî Firdevsü'l-ikbâl (vr. 1b-156b) (Giriş, İnceleme, Metin, Dizin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Kaman, Sevda (2012), *Firdevsü'l-ikbâl Giriş-Transkripsiyonlu Metin-İnceleme (156b-336a)-Dizin*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Şişman, R. Şenay (2012), *Firdevsü'l-İkbâl: Giriş, Transkripsiyonlu Metin (vr. 336a-523a)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

FK: *Fevâiidü'l-Kiber*

Kaya, Önal (1989), *Ali Şir Nevâyî Fevâiidü'l-Kiber (İnceleme-Metin-Dizin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989.

Kaya, Önal (1996), *Ali Şir Nevâyî Fevâiidü'l-Kiber*, Ankara: TDK Yayınları.

GN: *Gül ü Nevruz*

Orak, Bayram (1995), *Lutfî'nin Gül ü Nevruz'u Gramer İndeksi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GT: *Gülistân Tercümesi*

Berbercan, Mehmet Turgut (2011), *Çağatayca Gülistân Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

HA: *Hulasa-i Abbasi*

Düzgün, H. (1388), *Hekim Mehemmed Xoyi, Xulase-yi Ebbasi (Senglax)*, İntişârât-ı Yârân, Tebriz.

HBD: *Hüseyin Baykara Dîvânı*

Yıldırım, Talip (2002), *Hüseyin Baykara Dîvânı (Metin-İnceleme-Dizin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Yıldırım, Talip (2010), *Hüseyin Baykara Dîvânı (Metin-İnceleme-Dizin-Tıpkıbasım)*, İstanbul: Hat Yayınevi.

HNHD: *Hoca Nazar Hüveyda Divanı*

Hasamuddin, Hamdard (2018), *Hoca Nazar Hüveyda Divanı, (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.

KB: *Kutadgu Bilig*

Arat, Reşit Rahmeti (1975), *Çutadgu Bilig, I Metin, 2.Baskı*, Ankara: TDK Yayınları.

Arat, Reşit Rahmeti (1998), *Çutadgu Bilig, II Çeviri, 7. Baskı*, Ankara: TDK Yayınları.

Arat, Reşit Rahmeti (1979), *Çutadgu Bilig, III İndeks*, (Neşre Hazırlayanlar: Kemal Eraslan Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul: TKAE.

KZT: *Muhammed Yağub-ı Çingî, Zebân-ı Türkî (Kélür-nâme)*

Kara, Funda (2011), *Muhammed Yağub-ı Çingî, Zebân-ı Türkî (Kélür-nâme), İnceleme-Metin-Dizin*, Erzurum: Fenomen Yayıncılık.

LÇTO: *Lûgat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel)*,

- Şeyh Süleyman Efendi (1882), *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*, İstanbul: Mihran Matbaası.
- LD:** *Lütfî Divanı*
Karaağaç, Günay (1997), *Lutfî Divanı Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Ankara: TDK Yayınları.
- LE:** *Lugat-ı Etrâkiyye*
Rahimi, Farhad (2016), *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- LM:** *Leyli vü Mecnûn*
Çelik, Ülkü (1993), *Ali Şîr Nevâyî- Leylî vü Mecnûn*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
Şavk Çelik, Ülkü (2011), *Leylî vü Mecnûn*, Ankara: TDK Yayınları.
- MBTS:** *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*
Ayverdi İlhan, Topaloğlu Ahmet (2005), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- MK:** *Mahbûbü'l-Kulûb*
Ölmez Kargı, Zuhal (1993), *Mahbûbü'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
Türk, Vahit (2016), *Ali Şîr Nevâyî Mahbûbu'l-Kulûb (Gönüllerin Sevgilisi)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- ML:** *Muhakemetül-Lugateyn*
Barutçu Özönder, Sema (1996), *Ali Şîr Nevayî Muhakemetü'l-Lugateyn*, Ankara: TDK Yayınları.
- MÜN:** *Münşe'ât*
Abik, A. Deniz (1993), 'Ali Şîr Nevâyî'nin Risâleleri Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târîh-i Mülûk-ı 'Acem, Münşeât, (Metin, Gramatikal İndeks, Sözlük), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- NH:** *Nevâdirü'n-Nihâye*
Nalbant Özkan, Bilge (2005), *Nevâdirü'n- Nihâye (İnceleme-Metin-Dizin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- OSTN:** *Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy*
Erbay, Fatih (2008), *W. Radloff'un "Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Seng.:** *Sanglah*
Clouston, Sır Gerard (1960), *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan*, ("E. J. W. Gibb Memorial" Series. New Series, XX), London.
- Sİ:** *Sedd-i İskenderî*
Tören, Hatice (1990), *Ali Şîr Nevâyî Sedd-i İskenderî, (Metin-İnceleme-Dizin)*, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990.
Tören, Hatice (2001), *Ali Şîr Nevâyî Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin)*, Ankara: TDK Yayınları.
- ŞHD:** *Şiban Han Divânı*
Karasoy, Yakup (1989), *Şiban Han Divânı, (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
Karasoy, Yakup (1998), *Şiban Han Divânı, (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: TDK Yayınları.
- TEH:** *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ*
Abik, A. Deniz (1993), 'Ali Şîr Nevâyî'nin Risâleleri Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târîh-i Mülûk-ı 'Acem, Münşeât, (Metin, Gramatikal İndeks, Sözlük), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- TETTL:** *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*

Andreas Tietze (2016), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

TMA: *Tārīḥ-i Mülūk-ı 'Acem*

Abik, A. Deniz (1993), '*Alī Şīr Nevāyī'nin Risāleleri Tārīḥ-i Enbiyā ve Hükemā, Tārīḥ-i Mülūk-ı 'Acem, Münşeāt, (Metin, Gramatikal İndeks, Sözlük)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

TIEM 73 : *Karahanlı Türkçesi Satır-Altı Kur'an Tercümesi Türk ve İslam Eserleri Müzesi No 73.*

Kök, Abdullah (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73, 1v/ 235v/2)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ünlü; Suat (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73, 235v/3-450r/7)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

TS: *Türkçe Sözlük*

Türkçe Sözlük (2009), Ankara: TDK Yayınları.

YED: *Yusuf Emirī Deh-nâme*

Köktekin, Kazım (2013), *Yusuf Emirī Deh-nâme*, Ankara: TDK Yayınları.

KAYNAKÇA

Abik, A. Deniz (1993), '*Alī Şīr Nevāyī'nin Risāleleri Tārīḥ-i Enbiyā ve Hükemā, Tārīḥ-i Mülūk-ı 'Acem, Münşeāt, (Metin, Gramatikal İndeks, Sözlük)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Atalay, Besim (1970), *Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Aydemir, Adem (2014), "Divânü Lügat-it- Türk'te 'Ağlamak' ve 'Gülmek'", *International Journal of Language Academy*, Volume 2/1 Spring, 247/259.

Ayverdi İlhan, Topaloğlu Ahmet (2005), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.

Barutçu Özönder, Sema (1996), *Alī Şīr Nevāyī Muhakemetü'l-Lugateyn*, Ankara: TDK Yayınları.

Berbercan, Mehmet Turgut (2011), *Çağatayca Gülistān Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Bergson, Henri (2006), *Gülme, Komiğin Anlamı Üstüne Deneme*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bergson, Henri (2011), *Gülme*, (çev. Devrim Çetinkasap), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Caferoğlu, Ahmet (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Clauson, Sır Gerard (1960), *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan*, ("E. J. W. Gibb Memorial" Series. New Series, XX), London.

Clauson, S.G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

Courteille, Pavet De (1870), *Dictionnaire Turc-Oriental*, Paris.

Çelik, Ülkü (1993), *Alī Şīr Nevāyī Leylī vü Mecnūn*, Yayımlanmış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Derleme Sözlüğü 1963-1982, I-XII Cilt, Ankara: TDK Yayınları.

Düzgün, H. (1388), *Hekim Mehemmed Xoyi, Xulase-yi Ebbasi (Senglax)*, İntişârât-ı Yârân, Tebriz.

Erbay, Fatih (2003), *Muhammed Bin Ahmedü'z Zāhid'e Ait Çağatayca Bir Fıkıh Kitabı (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Erbay, Fatih (2008), *W. Radloff'un "Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Ercilasun, Ahmet Bican vd. (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Gülensoy, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, 1. Cilt, Ankara: TDK Yayınları.

- Hamilton, J. Russell (1998), *Budacı İyi ve Kötü Prens Masalının Uygurcası (Kalyanamkara ve Pamamkara)*, (çev. E. Korkut, İ. Birkan), Ankara: Simurg.
- Hasamuddin, Hamdard (2018), *Hoca Nazar Hüveyda Divanı, (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.
- Kaçalin, Mustafa (2006), *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi Hikâyet-i Oğuz-nâme-i Kazan Bég ve Gayrı –Metin ve Açıklamalar-*, İstanbul: Kitabevi.
- Kaçalin, Mustafa (2011), *El-Lugâtu'n-Nevâ'iyye ve'l-İstişhâdâtu'l-Çagata'iyye (Giriş-Metin-Dizinler-Tıpkıbası)*, Ankara: TDK Yayınları.
- Kahya, Hayrullah (2010), *Mûnis ve Âgehî Firdevsü'l-ikbâl (vr. 1b-156b) (Giriş, İnceleme, Metin, Dizin)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Kaman, Sevda (2012), *Firdevsü'l-ikbâl Giriş-Transkripsiyonlu Metin-İnceleme (156b-336a)-Dizin*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Kara, Funda (2011), *Muhammed Yakub-ı Çingî, Zebân-ı Türkî (Kélür-nâme), İnceleme-Metin-Dizin*, Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Karaağaç, Günay (1997), *Lutfî Divânî Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Ankara: TDK Yayınları.
- Karagöz, Savaş (2018), *İbnü Mühenna Lugatı*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karaso, Yakup (1989), *Şiban Han Divânî, (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Karaso, Yakup (1998), *Şiban Han Divânî, (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: TDK Yayınları.
- Kaya, Önal (1989), *Ali Şir Nevâyî Fevâ'idü'l-Kiber (İnceleme-Metin-Dizin)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989.
- Kaya, Önal (1996), *Ali Şir Nevâyî Fevâ'idü'l-Kiber*, Ankara: TDK Yayınları.
- Koca, Duygu (2013), *Babur-Nâme'nin [1b-60b] Arasındaki Bölümünün Gramatikal Dizinini ve Sözlüğünü*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Köktekin, Kazım (2013), *Yusuf Emirî Deh-nâme*, Ankara: TDK Yayınları.
- Orak, Bayram (1995), *Lutfî'nin Gül ü Nevruz'u Gramer İndeksi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ölmez Kargı, Zuhâl (1993), *Mahbûbü'l-Kulüb (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ölmez, Mehmet (2009), "Türkiye'deki Ağız Çalışmaları ve Dizin Bölümleri", *Workshop on Turkish Dialects II Orient-Institut Istanbul*, 18-19 November 2005 *Türk Dilleri Araştırmaları*, 19, s. 223-304.
- Morreall, John (1997), *Gülmeyi Ciddiye Almak*, (çev. Kubilay Aysevener-Şenay Soyer), İstanbul: İris Yayınları.
- Nalbant Özkan, Bilge (2005), *Nevâdirü'n-Nihâye (İnceleme-Metin-Dizin)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Rahimi, Farhad (2016), *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Räsänen, Martti (1969), *Versucheines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*, Helsinki.
- Redhouse, J. W. (1890), *A Turkish and English Lexicon: Shewing in English the Significations of the Turkish Terms*, American Mission, İstanbul.
- Smadja, Eric (2013), *Gülmek*, (çev. Sırma Naz Arım), İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Şavk Çelik, Ülkü (2011), *Leylî vü Mecnûn*, Ankara: TDK Yayınları.
- Şen, Mesut (1993), *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur 'Baburname', Giriş-Metin (Kabil ve Hindistan Bölümleri) Açıklamalı Dizin*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

- Şentürk, Rıdvan (2010), *Gülme Teorileri*, İstanbul: Rasyo Yayınları.
- Şeyh Süleyman Efendi (1882), *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*, İstanbul: Mihran Matbaası.
- Şişman, R. Şenay (2012), *Firdevsü'l-İkbâl: Giriş, Transkripsiyonlu Metin (vr. 336a-523a)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Tekin, Talat (1994), "Türk Dillerinde Öncese y- Türemesi", *Türk Dilleri Araştırmaları 4*, İstanbul: Simurg Yayınları, s. 51-66.
- Tekin, Talat (1995), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, İstanbul: Simurg Kitapçılık.
- Tekin, Talat (2015), "Zetasizm ve Sigmatizm: Altay Dilleri Kuramının Temel Dayanakları "Zetacism and Sigmatism: Main Pillars of the Altaic Theory", *Altay Dilleri Araştırmaları*, (çev. Emine Yılmaz), Ankara.
- Thúry, J. (1903), *A "Behdset-ül-Lugat" Czimü Csağataj Szotar*, Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akademia.
- Tietze, Andreas (2016), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, 1., 3., 4. Cilt, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Toparlı Recep, Vural Hanifi, Karaatlı Recep (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- Tören, Hatice (1990), *Ali Şîr Nevâyî Sedd-i İskenderî, (Metin-İnceleme-Dizin)*, Yayımlanmış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990.
- Tören, Hatice (2001), *Ali Şîr Nevâyî Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin)*, Ankara: TDK Yayınları.
- Türk, Vahit (2016), *Ali Şîr Nevâyî Mahbûbu'l-Kulûb (Gönüllerin Sevgilisi)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Türkay, Kaya (1988), *Bedâyi'ü'l-Vasat (İnceleme-Metin-Dizin)*, Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Türkay, Kaya (2002), *Ali Şîr Nevâyî- Bedayi'ü'l-Vasat, Üçüncü Divân*, Ankara: TDK Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (2009), Ankara: TDK Yayınları.
- Ünlü, Suat (2012a), *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Kitabevi.
- Ünlü, Suat (2012b), *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Kitabevi.
- Ünlü, Suat (2013), *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Kitabevi.
- Üşenmez, Emek (2006), *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
- Vámbéry, Ármin (1867), *Cagataische Sprach Studien*, Leipzig: Philo Press.
- Yıldırım, Talip (2002), *Hüseyin Baykara Divânı (Metin-İnceleme-Dizin)*, Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yıldırım, Talip (2010), *Hüseyin Baykara Divânı (Metin-İnceleme-Dizin-Tıpkıbasım)*, İstanbul: Hat Yayınevi.
- Yücel, Bilal (1995), *Bâbü'r Divânı*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.